

From the Hasidic Niggun to Hebrew Folk Song /
מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי

Author(s): יעקב מזור and Yaakov Mazor

Source:

Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv /

קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

115 / 2005), pp. 95-128 (ניסן תשס"ה אפריל)

Published by: Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23407996>

Accessed: 06-02-2019 12:34 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

יעקב מזור

מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי

הקדמה

בין המוזיקאים והמוזיקולוגים שעלו לארץ-ישראל מראשית המאה העשרים ועד קום המדינה נמצאו מי שהיו מודעים לשכיחותם של לחנים חסידיים ברפרטואר השירים העבריים שהתגבש בארץ-ישראל, והדבר בא לידי ביטוי במאמרים שכתבו ובמידע שריכזו בשירונים שערכו.¹ ברם ספק גדול אם בקרב החוקרים בני זמננו קיימת מודעות להשפעתה הענפה של תנועת החסידות על תרבות ישראל בכלל ועל המוזיקה הישראלית, עממית כאמנותית, ועל התפתחותה במאה העשרים בפרט. לפיכך אין לתמוה שעד כה לא נמצא החוקר או המוזיקולוג אשר נתן דעתו לבדוק סוגיה זו כראוי. נתן שחר ייחד לנושא שורות אחדות בעבודת הדוקטור שלו, במסגרת סקירה כללית של תולדות הזמר הארץ-ישראלי, ובמחקרו על חלקה של 'קרן קיימת לישראל' בהפצת הזמר הארץ-ישראלי ברבים. מאיר גוי הוציא לאור חוברת ובה שירים עבריים המבוססים על שירי יידיש, על מנגינות של יהודי מזרח אירופה ועל ניגונים חסידיים לא מעטים – חוברת זו היא פרי מפעל חיים: קטלוג השירים המזומרים שפורסמו בעברית וביידיש. ואחרונה אזכיר את עבודת המוסמך של אוכמא שפרן על

1 ראו למשל: א"צ אידלסון, ספר השירים, ברלין וירושלים תרע"ב; הנ"ל, ספר השירים, ברלין תרפ"ב; הנ"ל, צלילי הארץ, ברלין תרפ"ב; הנ"ל, 'שירי גן', גננו, חוברת א, ירושלים תרע"ט, עמ' 45-46; ש' רוזובסקי, מזמרת הארץ: קובץ זמירות ארצישראליות, ורשה 1929; "שנברג, שירי ארץ-ישראל, ברלין 1935; מנשה רבינוביץ (רבינא), זמירות לעם, תל-אביב 1930; הנ"ל, השירים לעם בארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 14.

רפרטואר השירים שיועדו לילדים ביישובי עמק יזרעאל משנות העשרים עד שנות הארבעים של המאה העשרים, אשר כוללת פריטי מידע חיוניים לנושא הנדון.² מאמר זה הוא אפוא הצעד הראשון למילוי החסר. אתאר בו את הרקע לגלגולם של שירים ולחנים חסידיים עד היותם חלק מרפרטואר השירים העבריים, רפרטואר המכונה כיום בפי חוקרים אחדים בשמות כגון השיר הארץ-ישראלי או שירי ארץ-ישראל, ואזכיר חלק מהאישים אשר מילאו תפקיד חשוב בתהליך ההיסטורי הזה. ולבסוף אציע מיון חלקי של השירים והלחנים הארץ-ישראליים שזיקתם לרפרטואר החסידי אינה מוטלת בספק ואביא מהם מבחר דוגמאות.

על זיקתם של חלוצי העלייה השנייה והשלישית לחסידות

יהודים שומרי מצוות מן המגזרים השונים של היהדות האורתודוקסית נטלו חלק נכבד בתנועת 'חיבת ציון', בעליית הביל"ויים ובהקמת המושבות הראשונות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה.³ יהודים אלה הביאו עמם ניגונים מן המסורות המוזיקליות של הקהילות היהודיות במזרח אירופה, הן של החסידים והן של מתנגדיהם. הניגון החסידי לא היה זר גם לרבים מקרב נושאי דגל הציונות הסוציאליסטית מבין אנשי העלייה השנייה והשלישית שעלו לארץ מרוסיה ומפולין במטרה להקים יישובים יהודיים חדשים ולייסד קהילות חדשות בעלות צביון חברתי חדש, מנוגד בתכלית לאופייה המסורתי של הקהילה היהודית במזרח אירופה ולמסגרות של 'היישוב הישן' בארץ-

2 ראו: נ' שחר, 'השיר הארץ-ישראלי בשנים 1920-1950: היבטים סוצימוסיקליים ומוסיקליים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989; הנ"ל, השיר הארץ-ישראלי וקריאת לישראל, ירושלים תשנ"ה, וראו להלן, הערות 28, 29; מ' נוי, מעיני הזמר: השפעות לחנים יהודיים ממזרח אירופה על הזמר העברי, [תל-אביב] 1999, וראו להלן, הערה 63. הקטלוג של נוי נמצא בארכיון הזמר ע"ש מאיר נוי במחלקה למוסיקה אשר בבית הספרים הלאומי בירושלים; א' שפרן, 'רפרטואר של שירים לילדים ביישובים בעמק יזרעאל בין שנות העשרים והארבעים: השתקפות של מגמות אידיאולוגיות מנוגדות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1996, ולהלן, הערות 9, 11, 23, 31, 32, 35, 36, 38.

3 ראו למשל הערכים א"ה אורלנסקי, ז' ברנדי, פ' גלובמן, נ' סואיצקי, י"ל פרנק, י"א ציטרון, י" שטאמפר, אצל: ד' תדהר, אנציקלופדיה של חלוצי הישוב ובוגיו, א, תל-אביב 1947, עמ' 50, 110, 128, 185, 220, 223-224, 510, וכן על אחד-עשר ראשוני עקרון, שם, עמ' 403-404. על חלקו של מ"ד שו"ב (1854-1938), בן למשפחת רבנים מפודוליה, מייסד אגודה להכשרת עולים לארץ [1874] ומראשוני המתיישבים ורוכשי האדמות בגליל) בייסוד המושבות ראש-פינה ומשמר הירדן ראו בספר: זכרונות לבית דוד, ירושלים תשל"ג, עמ' עד-עה, פא, קלג-קלד. על חלקם של יהודים שומרי מצוות בהקמת המושבה רחובות ראו: א' שטיין-אשכנזי, 'ראשיתה של רחובות, תר"ן-תר"ס (1890-1900)', קתדרה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 143-145, 148, 156-161. על חלקם של אנשי ירושלים מן 'היישוב הישן' בייסוד פתח-תקווה ראו: מ' אליאב, 'יחודה של העלייה הראשונה, הנ"ל (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' יא-יג; ר' אהרנסון, 'שלבנים בהקמת מושבות העלייה הראשונה והתפתחותן', שם, עמ' 25, 30-31, 35. ראו גם: ז' יעבץ, 'על דבר החינוך לילדי האכרים בארץ-ישראל', שם, ב, עמ' 159, ותקנות המושבות ראשון-לציון וראש-פינה המחייבות את אנשי המושבות לחיות כיהודים שומרי מצוות ראו: שם, עמ' 37, סי' לד, לו, והערה 2; עמ' 47, סי' לו. על הרב קלישר, ממבשרי הציונות ומי שהניח את הבסיס האידיאולוגי של תנועת ההתיישבות החדשה בארץ-ישראל ראו: ש' אטינגר וי' ברטל, 'שורשי היישוב החדש בארץ-ישראל', שם, א, עמ' 7-8 והערה 20; תדהר, שם, יו, עמ' 5084-5088. על המאבקים למען צביון הדתי של המושבות הראשונות ראו: ז' יעבץ, 'פרשת זכרון יעקב', שם, ב, עמ' 201-204; פועל צדק, 'שייד מתחמק ממשלחת רבנים', שם, עמ' 297-298; מ"ד שו"ב, 'מחלוקת לשם שמים', שם, עמ' 311-312.

ישראל.⁴ רבים מן העולים נולדו במשפחות חסידיות או להורים ממוצא חסידי שהתקרב לרעיון הציוני.⁵ צעירים אלה נחשפו בנעוריהם לצלילי המוזיקה החסידית בהודמנויות שונות: בבתי הכנסת בתפילות שבת וחג, בסעודות המשפחתיות בשבתות ובחגים, ב'שיש' החסידי (היינו בסעודות שערכו האדמו"רים בשבתות, בחגים ובימי הזיכרון של הצדיקים) ובאירועי שירה וריקוד מובהקים, כגון: ההקפות בשמחת תורה, ההילולה דרבי שמעון בר יוחאי בל"ג בעומר, חנוכת בית כנסת, הכנסת ספר תורה ובשמחות משפחתיות. בכל אלה הורגלה אוזנם למוזיקה החסידית לסוגיה – ניגוני התוועדות אטיים, ניגוני דבקות מדיטטיביים וניגונים בסגנון המרש והוולס – ובמיוחד לניגוני השמחה והריקוד המביאים לידי התלהבות אקסטטית.⁶ ובחתונות הם התוודעו לניגוני הכליזמרים, שהם סוג לעצמו.⁷

שומרי המסורת בקרב העולים וגם מי שהתנגדו לשמירתה מסיבות אידאולוגיות לא יכלו או לא רצו להתנתק מצלילי נוף ילדותם.⁸ בכך הם דמו לרבים אחרים ששמרו על שירים מן האוצר העממי

4 לעניין עם יהודי חדש ואדם יהודי חדש ראו: א' אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1946', קתדרה, 16 (תמוז תש"ס), עמ' 171. אנשי העלייה השלישית השתמשו בביטויים נוספים מסוג זה: עולם חדש, חברה חדשה, תרבות חדשה, אידאל חדש, בניין חדש ואפילו דת חדשה. ראו: קהליטנו, קובץ תרפ"ב: הגות, לבטים ומאויי חלוצים, בעריכת מ' צור, 'ירושלים תשמ"ה', עמ' 33, 145, 153, 165, 204. רעיון ההתיישבות הקולקטיבית, שהתקבל בחוגי אנשי העלייה השנייה כמסגרת לחיים חדשים, הביא ליצירת הקבוצה והמושב השיתופי. ראו: ב' חבס (עורכת), ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 153, 155, 156-158, 267; י' ברץ, דגניה א, 'ירושלים תש"ז', עמ' 8-10; ר' פרנקל, 'המניעים האידאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העליה השנייה', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 117, 123, 125; שם, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 190-191.

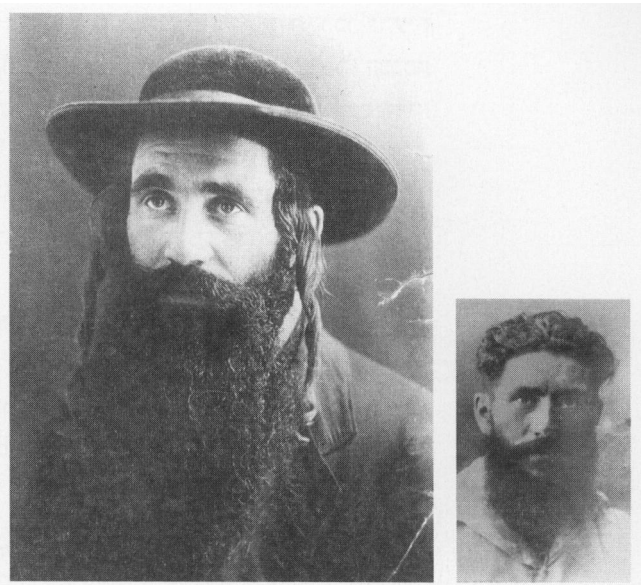
5 למשל אהרן טורקניץ, המורה והמתחנך של ראש-פינה, נולד בפנינסק, ליטא, בשנת 1873, גדל בחצר של חסידות קרלין ועלה לארץ בשנת 1904, ראו: נ' בן-יהודה, אוטוביוגרפיה בשיר וזמר, 'ירושלים 1990', עמ' 22. הסופר שלמה צמח, נולד בפלונסק בשנת 1886 לחסיד גור, ממייסדי 'הפועל הצעיר' בעירו יחד עם דוד בן-גוריון, עלה ארצה בשנת 1905, ראו: ד' בן-גוריון, זכרונות, תל-אביב 1971, עמ' 8-12; ש' צמח, שנה ראשונה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 45, 61. שניאור זלמן רובשוב-שזר, לימים נשיא מדינת ישראל, נולד ברוסיה בשנת 1889 והתחנך במשפחה חסידית אשר 'החלה זה עתה לעבור מיהדות אורתודוקסית לתרבות אירופית', ראו: ע' אילון, הישראלים: מייסדים ובנים, 'ירושלים 1981', עמ' 17. מאיר יערי, ממנהיגי החשובים של תנועת 'השומר הצעיר', נולד בשנת 1897 בגליציה למשפחה חסידית, ראו: קהליטנו (לעיל, הערה 4), עמ' 34. אברהם יערי, הביבליוגרף והחוקר (נולד 1899), ואחיו יהודה (נולד 1900), מראשוני העולים בעלייה השלישית, גדלו בקהילת חסידי דו"יקוב בגליציה. עקיבא גוברין (נולד 1902) ואחיו פנחס (נולד 1904), שמילאו תפקידים מרכזיים במפא"י, ספגו מן ההווי החסידי והחלוצי במשפחתם החסידית-הציונית בשפיקוב אשר באוקראינה, ראו: פ' גוברין, היינו כחולמים, 'ירושלים [בדפוס]', עמ' 27 ואילך, במיוחד עמ' 35, 43-44, 51-53. על צעירים מרקע חסידי שהצטרפו לארגוני הנוער בגליציה, בפולין הקונגרסאית ובאוקראינה לפני 1920, ועל תרומתם להתיישבות בימי העלייה השלישית ראו: קהליטנו (שם), עמ' 1; י' ארו (עורך), ספר העליה השלישית, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 531, 541-542.

6 להבדלים שבין ניגוני השמחה לניגוני הריקוד ופרטים על יתר הסוגים ראו: Y. Mazor & E. Seroussi, 'Towards a Hasidic Lexicon of Music', *Orbis Musicae*, 10 (1990-1991), pp. 118-143.

7 ראו: י' מזור, מסורת הכליזמרים בארץ ישראל, 'ירושלים תש"ס', עמ' לב. השפעתם של שירי העם בשפת יידיש על הזמר העברי היא סוגיה הראויה לדיון נפרד. ראו למשל: נוי (לעיל, הערה 2); ג' פלם, 'השיר היידי ושילובו בשיר הישראלי, או: מדוע נעלם שיר האהבה?', י' ברטל (עורך), העגלה המלאה: מאה ועשרים שנות תרבות ישראל, 'ירושלים תשס"ב', עמ' 251-260; י' מזור, 'סילמן ושיריו בראי התקופה', ע' בסוק (עורך), רז כולה, פז כולה: משירי קדיש יהודה סילמן (חברות מצורפת לתקליטור), 'ירושלים 2001', עמ' 1-9. להלן נזכרים במידת הצורך שירים עבריים שחברו לחניהם של שירי יידיש. ראו להלן, בהערה הבאה, ובגוף המאמר סמוך להערות 35-39.

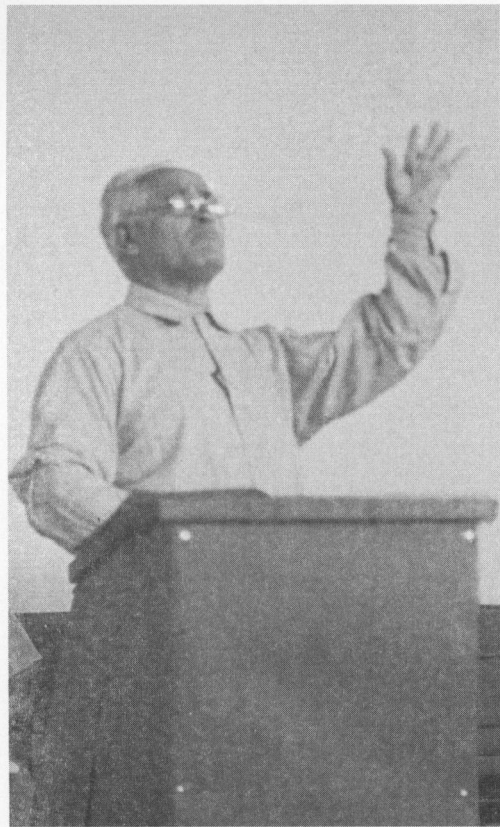
8 חלקם של החסידים בעליות השנייה והשלישית היא סוגיה שטרם מוצתה. נזכיר כאן כדוגמא עוד שניים: ר' שמחה

הזר בגרסאותיהם הלועזיות, עד שטרח מי שטרח להתאים ללחניהם מילים עבריות.⁹ נמצא כי גם אלה אשר יצאו ביד רמה נגד כל מה שסימל בעיניהם את החברה היהודית הגלותית, נזקקו דווקא לגרסה דינקותא המוזיקלית, היינו לנגינה החסידית, בבואם לבטא את רחשי לבם בזמרה ובריקוד. יתר על כן, כאשר נמצאו במושבות, בקבוצות העבודה ובגרעיני ההתיישבות צעירים מוזיקליים מרקע חסידי, היו הם נותני הטון והמובילים בשירה ובריקודים בערבים אחרי שעות העבודה.¹⁰ כאלה היו אברהם הרצפלד בפתח-תקווה ובביקוריו התכופים בקיבוצי העמקים, אהרון טורקניץ בראש-פינה, מאיר יערי (לימים מנהיגה של מפ"ם) במרתביה,¹¹ יהודה יערי, הסופר לעתיד, וחברו אלכסנדר אורי (אשר נטש את חבריו

אלכסנדר אורי
כחלוץ וכחסידי

- אייזיק, מחסידי גור בפלונסק, מייסדה של אגודת 'חובבי ציון' בפלונסק ולימים מזכיר הוועד של כפר-סבא (ראו: ד' בן-גוריון, זכרונות, תל-אביב 1971, עמ' 5); דוד סולקין, חסיד כפרי מאיוור ניקולאייב שבאוקראינה, שעלה עם משפחתו בשנת 1923 והשתקע בתל-אביב. יחד עם תשעת בניו ובנותיו נהג לפתוח את סעודת השבת בנגינות חסידיים. בהמשכה גם שרו שירים רוסיים ושירים עבריים. ילדיו, הגם שלא הקפידו על קיום המצוות, העבירו לצאצאיהם את הנגינות החסידיים שזכרו. מפי נכדתו - הרצליה רוז, בריאיון לא מוקלט בשנת 2003.
- 9 ראו: ארו (לעיל, הערה 5), עמ' 399, 405, 690, 799, 822, 843-845; שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 22, 25-29, 38, ודוגמאות בעמ' 69-73. על שירונים שנדפסו בימי העלייה הראשונה והשנייה בארץ ובחו"ל ובהם שירים ביידיש, בגרמנית ובפולנית ותרגומים של שירים כגון אלה, על תמלילים עבריים שחוברו או הותאמו ללחני שירים דומים, ועל יזמתם של מורים וגננות בתחום הזה בתקופות הנזכרות ראו בעבודת הדוקטור של שחר (לעיל, הערה 2), עמ' 43, 45, 47-48, 50-54, 58-59, 62-65. משה חבצלת (נולד סביב 1880) זכר את השיר 'כאשר חיללים חוזרים למולדת', שחובר ללחן של שיר גרמני, ואת 'הוי ארץ מולדת', שחיבר ליבושיצקי ללחן שוודי (ריאיון מוקלט, הקליט א' הרצוג, ירושלים, 8 במאי 1970, הפונותיקה הלאומית, YC 217/28-29). שפירא רשם עשרים שירים כאלה באסופתו משירי העלייה השנייה, ראו: ש' שפירא (עורך), משירי העלייה השנייה, תל-אביב תש"ח. המפורסמים שבהם: 'חושו אחים חושו', 'ניטשו צללים', 'אנו עולים ושרים', 'מכורת' (שלחניהם סלויים), וכן: 'ילדה ילדתי', 'פז כולה' ו'שם שועלים יש', שחיבר סילמן לפי שירי יידיש או ללחנים אחרים; לענין שירי יידיש ראו: בן-יהודה (לעיל, הערה 5), עמ' 34-35; מזור, סילמן (לעיל, הערה 7), עמ' 4, 8, 9; נוי (לעיל, הערה 2), מס' 20, 31. אריה אורי, מנשה הראל, גלילה סלמן ואחותה ציפורה והרצליה רוז, שהתחנכו בארץ, הזכירו שירים נוספים ביידיש, ברוסית, באוקראינית ובצ'כית שהושרו בשפת המקור או שתורגמו לעברית, ראו ראיונות מן השנים 1990-1996, הפונותיקה הלאומית, Y 5586, Y 5588, Y 5788, Y 5829, Y 5837/26, Y 5853-4, Y 5909, Y 6138, Y 6317.
- 10 החלוצים שרו גם בזמנים אחרים: בתהלוכות חגיגות, בצאתם לעבוד ובשובם מהעבודה, במסיבות ובאירועות חגיגות, שהיו נדירות, ואפילו בשעות העבודה, ראו: חבס (לעיל, הערה 4), עמ' 450, 539-540, 542, 565; ברן (לעיל, הערה 4), עמ' 24, 29. חלוצי העלייה השלישית שרו גם בדרכם ארצה ובקבלות פנים לעולים, ראו למשל: ארו (לעיל, הערה 5), עמ' 180, 207, 229, 255, 259, 269; וכן שרו בכל אירוע שהייתה בו עילה לשמחה - חנוכה אוהל, דיג מוצלח, שלוש הצנוניות הראשונות מגן הירק, החריש הראשון, הזריעה הראשונה ואפילו בבנייתה של מקלחת חדשה, ראו: גוברין (לעיל, הערה 5), עמ' 309, 353, 362-363, 366-368. לא בכדי קרא יהודה יערי לעלייה זו בשם עלייה שירתית, ראו: ארו (שם), עמ' 888, 890. אך רוב העדויות על שירה נוגעות לשעות הערב, ובכך ייחודן. ראו גם שפירא (לעיל, הערה 9), עמ' 2.
- 11 לדעת שפרן יש בכך סתירה למשנתו האידאולוגית, ראו: שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 25.

אברהם הרצפלד
(צילום: זולטן קלוגר, 1946)

ושב להיות חסיד) בקבוצות העבודה בעמק יזרעאל, בביתניה עילית ובקיבוץ בית-אלפא, שמואל בן-זרח (גורביץ') בעין-חרוד, עקיבא ופנחס גוברין בתל-יוסף, בעין-חרוד ובגדוד העבודה בירושלים, שרגא שפייר בקבוצת 'עין הקורא' (שעבדה בחולות ראשון-לציון) ומאוחר יותר בקיבוץ שער-הגולן, אהרן זיגלמן בקבוצת 'השדה' (אף היא בראשון לציון) ואחרי כן בשדה נחום וביפעת,¹² ועוד רבים אחרים שפעלו במוסדות החינוך, בקבוצות העבודה ובקומונות שנוסדו במושבות ובערים הגדולות. לאלה יש להוסיף אמנים צעירים כחנה רובינא ואברהם בן-יוסף שהביאו לתאטרון העברי בראשיתו את 'ניגוני בית-אבא', בלשונם של בן-יוסף.¹³

מכולם ראוי לציון אברהם הרצפלד, מאנשי המופת של העלייה השנייה. הוא נולד בשנת 1891 בסטבישצ'ה שבאוקראינה. מילדותו ניחן בקול ערב, ובתקופת לימודיו בישיבת טלז נבחר ל'ועד הבחורים', שארגן בין השאר את התגיגות בחול המועד פסח ובחול המועד סוכות בישיבה, חגיגות שהרצפלד הצטיין בהן בזמרתו ובריקודיו. מאוחר יותר שימש כמשורר במקהלתו של החזן החסידי ניסן (ניסע) בעלזער. בשנת 1914 עלה לארץ-ישראל. מימי עבודתו הראשונים בפרדס בפתח-תקווה הוא נהג לשיר בשעת העבודה, וכבר בשנתו הראשונה בארץ ארגן עבור כל הפועלים שעבדו במושבה את סדר הפסח ובו גם ניצח על השירה.¹⁴ במהלך פעילותו הציבורית בארץ ומחוצה לה, בכל מקום שבו היה – הייתה שירה. גם בנאומיו חוצבי הלהבות נהג לשלב ניגונים חסידיים ושירים עבריים. ולא שבת ממנהגו גם בימי המאבק בפורעים הערבים,

¹² ראו: קהליטנו (לעיל, הערה 4), עמ' 7, 10, 56, 94, 288; 'מבית אלפא עד רחמסטריווקה: סיפורו המהמם של ר' אלכסנדר אורי', השבוע של משפחה: שבועון הבית היהודי, 6 (תשנ"א), עמ' 20-22. על אנשי ביתניה עילית, על התארגנותם ב'קיבוץ א' של 'השומר הצעיר' ועל הקמת בית-אלפא ראו: קהליטנו (שם), עמ' 5-7. יהודה יערי ניחן מילדותו בקול ערב ואף השתתף במקהלה החסידיית שבחצר הרבי מדו"קוב, ראיונות לא מוקלטים משנת 1979; 'יפעת, עלון הקבוצה, ב' בשבט תשל"ו, עמ' 3-7. הדוגמה של זיגלמן (עלה ארצה בשנת 1930) מורה על מרכזיותם של צעירים ממוצא חסידי גם בעליות המאוחרות ועל השפעתם עד ימינו אלה.

¹³ מקצת הפרטים נאספו בראיונות מוקלטים: בן-זרח, שהיה בן של בעל תפילה מחסידי חב"ד, רואיין בשנת 1965; האחים גוברין, שסבם, יצחק חיות, חי בחצר הרבי מרדכי טברסקי, נצר לשושלת טשרנוביל, רואיין בשנת 1973 ושפייר רואיין בשנת 1991, הפונותיקה הלאומית, YC 2942-4, YC 801, Y 5899, Y 286, ומקצת הפרטים נאספו בראיונות לא מוקלטים. בן-זרח העיד שבקבוצתו שרו ניגונים חסידיים למכביר ובעיקר ניגוני ריקוד ללא מילים. כדי להבדיל ביניהם הדביקו להם כינויים כגון: ניגון הוותיקים, הרצל א, הרצל ב, הרצל ג וכו'. פנחס גוברין סיפר כי חבריו בעין-חרוד הטילו עליו בכל פעם שיצא לירושלים, לבקר את משפחתו בחגים, ללמוד שם ניגונים חסידיים חדשים, במיוחד מהקפות שמחת תורה, ולהביאם אליהם לקיבוץ. ראו: פ' גוברין, 'מצה זו שאנו אוכלים', דימוי, 12 (חורף תשנ"ו), עמ' 12; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 397.

¹⁴ ראו: ש' קושניר, שדות ולב: פרקים בדרך חייו ופעלו של אברהם הרצפלד, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 14, 17, 30-31, 86-87, 104-105.

בביקוריו אצל אסירי המחתרת בכלא עכו, ואפילו כשביקר את ידידיו החולים.¹⁵ לא ייפלא אפוא שכמה ניגונים ושירים נודעו בשם 'ניגון הרצפלד' או 'שיר של הרצפלד'.¹⁶ אך לא רק העולים הביאו את ניגוני החסידים אל גרעיני ההתיישבות. צעירים מילידי הארץ אשר מאסו במסגרות הקהילתיות של 'היישוב הישן', ושהצטרפו לקבוצות העבודה ולמקימי היישובים החדשים מסוף המאה התשע-עשרה עד ראשית ימי המנדט הבריטי, חיזקו את העולים במנהגם לזמר ניגונים חסידיים. לעניין זה חשובה במיוחד עדותו של עקיבא ברילנט, מראשי חסידות בוואן בירושלים. ברילנט סיפר כי בין מייסדי קריית-ענבים בשנת 1920 היו 'קאליקע קינדער', היינו בנים של הקהילה החסידית בירושלים שיצאו ל'תרבות רעה'. בעזרתו של ברילנט איתרתי ארבעה ניגונים של חסידות סדיגורה, שושלת האב של חסידות בוואן, שהושרו בקהילת בוואן בירושלים, ושהיו לשירים ישראלים. שניים מהם, 'הבה נגילה' ו'זמר זמר לך',¹⁷ נעשו פופולריים כל כך בחברה הציונית עד שהחסידים הפסיקו לשיר אותם בתגובה על הוצאתם מן הקודש אל החול.¹⁸ את השיר 'הבה נגילה' חיבר המוזיקאי והמורה אברהם צבי אידלסון, לימים אבי המחקר המודרני של המוזיקה היהודית; הוא כתב את מילותיו לניגון ששמע בירושלים ורשם בשנת 1915.

ספרו של אידלסון; שימו לב לתבנית כתיבת התווים מימין לשמאל

- 15 שם, עמ' 152-153, 207-208, 281, 283-285, 291, 317-319; א' מאירוביץ, כומר הנודד: נעימות הרצפלד, תל-אביב תשל"ח, עמ' 11, 52, 57, 61, 71, 74, 76-77.
- 16 ראו למשל: קושניר (שם), עמ' 297, 322; לפי האחים גוברין ניגון רוז'ין הידוע (י' מזור [עורך], הניגון החסידי בפי החסידים [תקליטור], ירושלים תשס"ד, מס' 1) נמנה עם 'אחד הניגונים של הרצפלד', ריאיון עם האחים גוברין, הקליטה מ' גוברין, ירושלים, 8 בספטמבר 1973, הפונותיקה הלאומית, Y 801/12.
- 17 טרם מצאתי עדות נוספת התומכת בכך שהלחן של 'זמר זמר לך' אף הוא חסידי, שכן בשירונים הוא נרשם כ'לחן עממי'. אך מהניתוח המוזיקלי אני למד על סממנים משותפים לו ולניגוני ריקוד חסידיים.
- 18 ישראל בוימל, אף הוא חסיד בוואן, הוסיף בראיונות לא מוקלטים בשנת תשס"ד כי: (א) הניגון של 'הבה נגילה' נשמר עד היום בפי חסידי סקווירא בארה"ב כניגון להקפות שמחת תורה; (ב) חסידי טשורטקוב הפסיקו לשיר אחד

כעבור שנים אחדות הציג את השיר כדוגמה לדרך שבה נוצר 'שיר עם פופולרי' או 'שלאגר פלסטינאי', היינו ארץ-ישראלי. הוא סיפר כי בשנת 1918 הוא חיפש 'מנגינה עממית' עבור הופעה של המקהלה המעורבת שלו בירושלים 'שתוכל להיות ל"שלאגר"'. בחירתו נפלה על הניגון הנזכר, לו חיבר טקסט עברי ועיבד אותו לארבעה קולות. המקהלה והקהל קיבלו את השיר בהתפעלות. למחרת היום שרוהו בחוצות ירושלים, ובזמן קצר הוא התפשט ברחבי הארץ וממנה אל כל העולם היהודי.¹⁹

ברפרטואר החסידי יש כאמור ניגונים מסוגים שונים. ניגונים חסידיים רבים מושרים ללא מילים או שהם מותאמים לפי הצורך לטקסטים שונים. לעומתם יש ניגונים המושרים תמיד למילות טקסט אחד. אנשי העלייה השנייה והשלישית אימצו ניגונים משני הסוגים – עם טקסט וללא טקסט.²⁰ כמו כן נמצאו חלוצים אשר חיברו מילים חדשות לניגונים ידועים.²¹

הלגיטימציה שהעניקו החלוצים לאימוץ הניגונים החסידיים תרמה ללא ספק להתפשטותם במסודות החינוך ובתנועות הנוער. עזרא כדורי, יליד 1914 ומוותיקי 'לגיון הצופים' הירושלמי ותנועת הנוער 'מחנות העולים', סיפר על מורים בבית ספרו שלימדו שירים שהיו מבוססים על ניגונים חסידיים. המפורסם שבהם הוא שירו של שם טוב בן יוסף פלקירה 'אם איד כמו סלע', אשר הוטאם ללחן של הניגון החסידי 'ותיגלה ותיראה מלכותך עלינו', ואשר היה לאחד השירים האהובים ביותר בתנועת 'מחנות העולים' ובכפר הנוער 'בן שמן'.²² במסגרת ה'חוגים', שנוסדו בשנות העשרים

- מניגונים משום שהכיל מוטיבים אופייניים מתוך 'התקוה'. סדיגורה וטשרטקוב נוסדו על ידי שני בנים של ר' ישראל מרוז'ין. לעומת זאת סקווירא, אשר לה קשרי חיתון עם בית רוז'ין, היא שושלת בת של טשרנוביל.
- 19 ראו: א"צ אידלסון, אוצר נגינות ישראל, לייפציג 1932, ט, עמ' XXIV (עמ' XXII במהדורה הגרמנית, לייפציג 1932); התיאורים במהדורות השונות נבדלים זה מזה בניסוח ובפרטים אחדים, כגון: 'אחרי ימים ספורים שרו את השיר לא רק ברחובות ירושלים אלא בכל פלסטינה'; גרסאות השיר ראו: שם, מס' 716; י, מס' 155; בעיבוד למקהלה הוא נרשם במבנה א-ב-ג-א-ב, ראו: אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 164-165. וכך נרשם אצל: M. Nathanson, *Manginot Shireynu*, New York 1939, p. 15; נוי (לעיל, הערה 2), עמ' 240, מס' 109. פרסומים שונים משנות השבעים ואילך בארצות-הברית מייחסים את המילים למשה נתנון, תלמידו של אידלסון בבית הספר 'למל' בירושלים, שחיבר אותן בהיותו נער בן שתים-עשרה או יותר (לפי גרסאות שונות), ראו: Sh. Feinberg, *Song without Words*, New York 1972, pp. 2, 12-13; idem, *Hava Nagila*, New York 1988, pp. 11-19; F. Manushkin, *Come, Let Us Be Joyful: The Story of Hava Nagila*, New York 2000, pp. 31-32.
- 20 הדוגמאות לכך רבות. עם המפורסמים שבניגוני הטקסט שאומצו נמנים 'הנני מוכן ומזומן', 'והיא שעמדה', ו'סתר לבנו'. מן הניגונים החסידיים חסרי הטקסט אזכיר את אלה שבעלייה השנייה שרו אותם בריקודי ההורה והרונדו (ראו: שפירא [לעיל, הערה 9], מס' 90, 91, 93, 99, 102, 104) ראו גם: צ' פרידהבר, 'עדויות לריקוד ההורה בקרב חלוצי העלייה השנייה והשלישית', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טז [תשנ"ד], עמ' 114.
- 21 למשל 'ארצה עלינו' של שמואל נבון (ראו על שיר זה להלן, הערה 74 וליד הערה 112) ו'סובו סובו המעגל הגבירי', שחיבר עקיבא גוברין בירושלים בהיותו מחוסר עבודה (הפונותיקה הלאומית Y. 801/11). מיכל גוברין, שערכה את הריאיון, הוסיפה שעקיבא חיבר לניגון חסידי נוסף 'חרוזים סוציאליסטיים' אך אלה אבדו.
- 22 ראיונות עם עזרא כדורי, 28 במאי 1990, הפונותיקה הלאומית, Y. 5741/69, ומשה קדם, בוגר בית הספר התקלאי 'בן שמן', ירושלים, 16 באפריל 1997, הפונותיקה הלאומית, Y. 6374/33. חנה בריק, חניכת 'מחנות העולים', למדה את השיר מפי דוד זכאי (זוכוביצקי, נולד 1886), איש העלייה השנייה, ריאיון, תל-אביב, 11 ביוני 1990, הפונותיקה הלאומית, Y. 5796/20. ראו להלן: תווים, מס' 6, 'אם איד', לפי רבינא, זמירות לעם (לעיל, הערה 1), עמ' 6; הניגון 'ותיגלה ותראה מלכותך עלינו' ראו שם לפי א' היידו ו'י' מזור, אוצר החסידות: 101 ניגוני ריקוד חסידיים³, ירושלים תשס"א, מס' 65. כדורי הזכיר גם את השיר 'מי יגור באהלך', ההמנון של 'לגיון הצופים' הירושלמי בשנות העשרים ולימים משירי תנועת הנוער 'מחנות העולים'. ראו הריאיון הנ"ל, Y. 5741/7, וריאיון

בב
מי יגור באהלך

Moderato

הו - ד - ש - קר - ה - ב - כן - יש - מי - ד - ל - ה - א - ב - גור - י - מי - מת - א - בר - ד - ו - מת - א - מת - א - בר - ד - ו - דק - צ - על - פו - ו - מים - ת - לך

של ליל שבת ניגונים חסידיים עם מילים וללא מילים וכן 'שירים דתיים' ממקורות שונים; כל אלה כונו במרוצת השנים בפי חברי התנועה 'שירים חסידיים' או 'שירי שבת'.²⁶

הפופולריות של הניגונים החסידיים באה לידי ביטוי גם בשירונים שראו אור בראשית המאה העשרים ובאסופות של שירי העלייה השנייה והשלישית. שירונים אלה, שאמורים היו להציג את מיטב השיר העברי,²⁷ כללו לא מעט ניגונים חסידיים, עם מילים או ללא מילים. חלק מהם רוכזו במדורים כגון 'שירים דתיים', 'ניגונים חסידיים', 'הורות ארץ-ישראליות' ו'מחולות', ואחרים שולבו במדורים שונים בלוויית הציון 'לחן עממי'. החשובים שבשירונים הם שני 'ספרי השירים' של אידלסון, אשר ראו אור בשנים 1912 ו-1922, 'מזמרת הארץ' של שלמה רוזובסקי, השירון של יעקב שנברג 'שירי ארץ ישראל' והאסופה של שמואל שפירא 'משירי העלייה השנייה'. מבדיקת השירונים עולה כי עשרים ושבעה לחנים בשירון של אידלסון משנת 1922, עשרים לחנים בשירון של רוזובסקי ועשרים וחמישה לחנים בשירון של שנברג נרשמו או זוהו כניגונים חסידיים. באסופה של שפירא זוהו שלושים וארבעה לחנים כניגונים חסידיים, רובם ככולם בשני המדורים האחרונים, 'מחולות' ו'ניגונים'.²⁸ ארבעת

26 כך כינו את השירים מנשה הראל וחבריו שהיו חניכי 'מחנות העולים', הקלטה משנת 1990, הפונותיקה הלאומית, Y 5752/1-28. בריק (לעיל, הערה 24) זכרה חמישה ניגונים חסידיים ששרו בתנועה (8, 5-6, 3-5, Y 5796/2-3), אך רק שלושה מהם זוהו בוודאות כחסידיים. חשוב לציין שלפחות שניים מהניגונים חסרי הטקסט ששרו הראל וחבריו היו שגורים בפי האחים החלוצים עקיבא ופנחס גוברין (הפונותיקה הלאומית, YC 801/1.10). המונח 'שירים חסידיים' שימש בפי מידענים נוספים כמונח שכולל ניגוני כלזמרים, שירים ביידיש, ואפילו פרודיות על נעימות חסידיות. גם המונח 'שירי שבת' שימש בפי מידענים שונים אך טרם הובהר אם הוא נרדף תמיד ל'שירים חסידיים'.

27 ראו: שנברג (לעיל, הערה 1); שפירא (לעיל, הערה 9), בהקדמות העורכים בפתחי השירונים.

28 וכבר עמד על כך שחר בעבודת הדוקטור שלו (לעיל, הערה 2), עמ' 70-72.

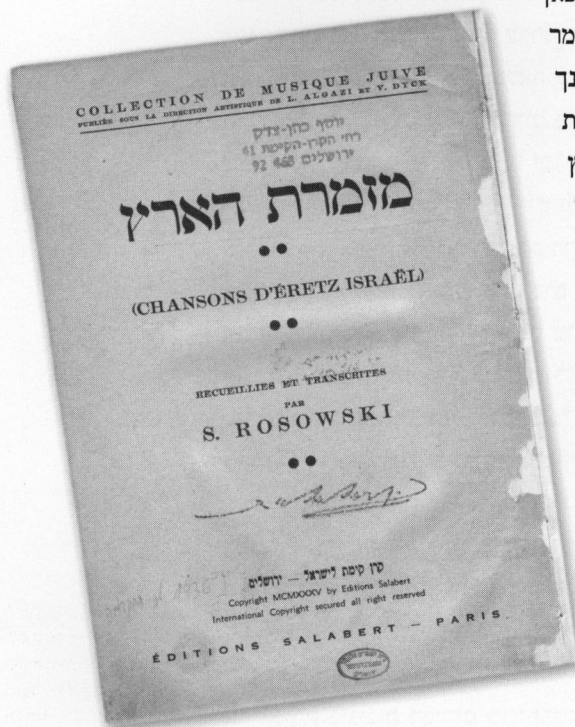
השירונים כוללים עשרות לחנים נוספים אשר ללחניהם זיקה כלשהי ללחנים חסידיים ידועים. אצל שנברג למשל מצויים כחמישים לחנים כאלה, ואצל שפירא מצאתי שלושים ואחד לחנים עם זיקה כזאת.²⁹

לדברי חוקרי התרבות הישראלית שאפו החלוצים להתנתק מן התרבות היהודית הגלותית וליצור תרבות חלופית, כחלק מתהליך 'יצירת עם יהודי חדש ואדם חדש בארץ-ישראל'.³⁰ על רקע המגמה הזאת מובנת התביעה שרפרטואר השירים הארץ-ישראלי החדש יתרום את חלקו להגשמת מטרות אידאולוגיות: היה עליו לתת ביטוי לזהות החדשה של תושבי הארץ ולסגנון החיים החדש של הפועל העברי מזה ושל ילדי הגן מזה, ולתמוך בהטמעת ערכי החלוציות, הלאומיות והסוציאליזם ובתחיית השפה העברית.³¹ אולם היו גם מי שהשלימו עם חוסר היכולת 'לנתק כליל את החוט' המקשר למורשת האבות, ושהזוהירו מפני נתק שכזה, ובד בבד המליצו לשמור על ערכי התרבות האוניוורסליים.³² במבואות של השירונים שהזכרתי ושל שירונים אחרים באה לידי ביטוי המגמה של ההמשכיות התרבותית. שנברג, אשר נסחף אחרי האידאולוגיה של ה'אדם החדש', 'רוח היצירה החדש' וה'הווי החדש', האמין כי חיזוק 'הרגש הלאומי' יהיה 'בין בשירים וריקודים חלוציים ובין בשירי תפילה.

שער שירונים של שפירא שהובאו בו שירים חסידיים בשל 'הדבקות וההתלהבות שבהם' (ראו להלן עמ' 106)

29 מכאן עולה כי לא את כל הלחנים שעורכי השירונים סימנו כחסידיים ויהתי כחסידיים. ולעומת זאת מצאתי כי לחנים שסומנו כעממיים שייכים לרפרטואר החסידי. פרטים נוספים על הלחנים ראו להלן. על השירון של רוזובסקי ראו בחוברת של שחר (לעיל, הערה 2), עמ' 11-18. לפי שחר יש בשירון עשרים ושמונה ניגונים חסידיים, ראו: שם, עמ' 17. אני מצאתי בו עשרים ניגונים חסידיים ועשרה שהם עיבודים של ניגונים כאלה. 30 ראו: אבן-זהר (לעיל, הערה 4), עמ' 171; ג' אופו, 'ארבעה מייסדים ומנהיגים: מחוללי התנועות הקיבוציות בעמק', מ' נאור (עורך), עמק יזרעאל, 1967-1990 (עידן, 17), 'ירושלים תשנ"ג, עמ' 157; 'י' שביט, 'הרובד התרבותי החסר ומילוי: בין 'תרבות עממית רשמית' ל'תרבות עממית לא-רשמית' בתרבות העברית הלאומית בארץ-ישראל', ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית: קובץ מחקרים, 'ירושלים תשנ"ו, עמ' 327-328, 330. 31 ראו: Y. Hirshberg, *Music in the Jewish Community in Palestine 1880-1948*, New York 1995, pp. 90, 146. אחד המנהיגים של המגמה הזאת היה המלחין והמחנך בנימין עומר (חתולי), שהצטרף לקיבוץ משמר-העמק; עומר האמין בכוחה של המוזיקה לעצב את פני הדור על פי הערכים של החברה החלוצית, ובכך לתמוך במטרות הכלליות של החינוך, שעיקרן הקמת דור של פועלים עבריים בעלי הכרה לאומית וסוציאליסטית. בהתאם לכך קבע את חמשת התחומים שבהם יוכל החינוך המוזיקלי להשפיע: החברתי, חינוך האופי, החינוך לאידאולוגיה, הלימודים במוסדות החינוך והפסיכולוגיה. ראו: שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 9, 11, 15, 44-45. 32 ראו: שפרן (שם), עמ' 16-18, ושם ציטוט מדברי חברים מכינרת, עין-המפרץ ועין-שמר. בקרב החלוצים עצמם היו רבים שדגלו בטיפוח התרבות הכללית והמוזיקה הקלסית. חברו אליהם המלחין שלום פוסטולסקי והמחנך משה כרמי בעין-חרוד, המוזיקאי ארנסט הורביץ בבית-השיטה ובמידה מסוימת גם בנימין עומר, ראו: שם, עמ' 18, 21, 27-29, 35-37, 39-40, 42-49. דוגמה אופיינית לניצול שירי יידיש כבסיס לזמר עברי חדש הוא מפעלו של סילמן, ראו להלן, ליד הערה 39, ולעיל, הערה 9. שביט הסביר תופעות אלה בתחושת החלל הריק שהרגישו רבים כתוצאה מ'התרחקות והגיתוק מהתרבות הדתית על רבדיה העממיים', ראו: שביט, (לעיל, הערה 30), עמ' 341.

**אסופת השירים
של ש' רוזובסקי**

בין בנעימות נוגות של הגולה [...] בין בניגונים נלהבים של ריקוד חסידי. בכל אלה משתקף רוחו ואופיו המיוחד של עמנו [...] וככה נעשית הנגינה למקור של לאומיות יהודית.³³

חיפוש שביל הזהב בין שתי המגמות – יצירת תרבות מוזיקלית חדשה והישענות על המורשה המוזיקלית של העם היהודי – היה נחלתם של מחנכים ומוזיקאים במגזרים שונים של החברה החדשה, עמם נמנו אידלסון, שפעל בירושלים,³⁴ וחיים בוגרשוב, מנהל גימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, שהיה

מן המאמינים ביצירת ערכים חדשים על יסוד ערכי העבר, ומכאן הערצתו לשירי חנינא קרצ'בסקי, שכולם הם 'פיוט תפלה וזמר חסידי מעובדים בהרמוניה וצורה משוכללה'.³⁵ אפילו המחנך בנימין עומר, חבר קיבוץ משמר-העמק, אשר שלל מכול וכול את השימוש בשירת יידיש, הספוגה ב'הרגשת הרפיון המוחלט המציין אלינו מכל צליל', ועל כן אינה מומלצת ל'דור עברי חלוצי אשר [...] שינוי אורחות חייו באו מתוך מחאה נמרצת לרפיון האמור', אפילו הוא מצא במוזיקה החסידית 'ניבים מקוריים', ולפיכך האמין ביכולתה 'למלא תפקיד ביצירה המקורית בארץ'.³⁶

לעתים ניכר המאבק בין מגמת החידוש למגמת ההמשכיות על ציר הזמן. שפרן עמדה על תופעה זו בקיבוצי 'השומר הצעיר' בעמק יזרעאל – משמר-העמק ומרחביה. בראשית ההתיישבות בעמק היו ניגונים חסידיים ושירי יידיש שגורים בפיהם של החלוצים בכל היישובים.³⁷ ברם בשנות הארבעים טענו חברים בקיבוצי 'השומר הצעיר' ששירים אלה מנוגדים להשקפת העולם של התנועה, ועל כן לא הנחילו המחנכים את השירים ל'דור הצעיר'.³⁸

33 ראו: שנברג (לעיל, הערה 1), בהקדמה.

34 אידלסון למשל, מראשית דרכו, כאשר עסק בהוראת מוזיקה, לא היה שותף למגמה הקיצונית של יצירת תרבות חדשה. בהשפעת החזן זלמן ריבלין הוא כלל באסופות השירים שערך פנינים מן התרבות המוזיקלית של עדות ישראל השונות, ובהם בסך הכול עשרים ותשעה שירים וניגונים חסידיים; ראו: אידלסון, ספר השירים, תרע"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 106, מס' 93, ועמ' 108, מס' 97; הנ"ל, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), למשל עמ' 89-91, מס' 9-6. הוא שילב שירים וניגונים אלה גם בתפילת ליל שבת של היהדות הרפורמית בארצות-הברית, ראו: A.Z. Idelsohn, *Friday Evening Service*, New York 1933.

35 דברי בוגרשוב מצוטטים מתוך: שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 9, 31-32.

36 שם, עמ' 52.

37 שם, עמ' 25, 74, 100. גם המלחין שלמה יפה, שעלה ארצה בשנת 1930, העיד על שירה חסידית בתנועת 'השומר הצעיר', ראו: ש' יפה, 'אוטוביוגרפיה', תצליל, ב (תשכ"ב), עמ' 121; ואף רפאל פסחי, איש העלייה השלישית וממייסדי קיבוץ יפעת העיד כי בשנת 1932 ראה את חבורת החלוצים 'הפינסקאים' בגבת חוגגים את האחד במאי בשירת הניגון 'אבינו מלכנו חננו ועננו'. ראו: חוברת לזכרו של רפאל פסחי (1901-1991), ארכיון יפעת, עמ' 8, 25. על ניגונים נוספים ששרו החלוצים בגבת, ביפעת ובמקומות אחרים, ועל מקורותיהם ראו הקלטה מס' CD-4579 באוספי הפונותיקה.

38 דוגמה לכך הוא הניגון החסידי 'אתה אחד ושמך אחד', שאוכמא שפרן מקיבוץ מרחביה מצאה בשירון 'שירה בציבור'

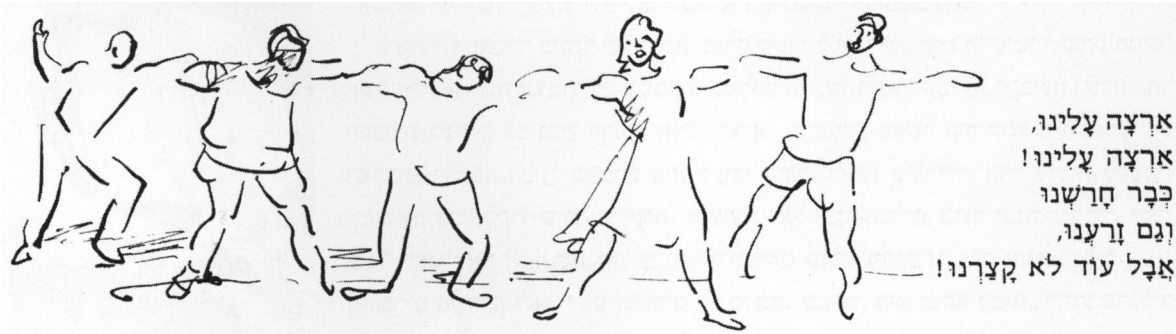
הורחקו אפוא מהרפרטואר בשל תפיסה שדגלה בהתנתקות ממורשת העבר הגלותית. לעומת זאת ביתר היישובים שבעמק המשיכו לשיר בשנות הארבעים את הרפרטואר ה'חסידי', שכלל גם שירים ביידיש. מן העדויות שריכוזה שפרן מתברר שהשירים ביידיש הופלו לרעה בהשוואה לניגונים החסידיים, ומצאתי חיזוק לכך בסקירת השירונים ובעדויות הנוגעות לתנועות הנוער העירוניות. מדוע שפר חלקו של הרפרטואר החסידי מזה של רפרטואר השירים ביידיש? הרי אלה גם אלה הושרו בפייהם של אותם יהודים גלותיים, אורתודוקסים ומשכילים, שלא חפצו לגאול את עצמם במו ידיהם מן הגלות – אם מפני שאמונתם אסרה עליהם לדחוק את הקץ, אם מפני שסברו כי בעיית היהודים תבוא על פתרונה לאחר שישתלבו השתלכות מלאה בחיי היומיום בארצות מושבם ויקבלו מן השלטונות אוטונומיה תרבותית. ייתכן שתמלילי השירים ביידיש, שלא התאימו לערכים שביקשה התנועה החלוצית להנחיל לדור הבא, הם הסיבה לדחייתם של שירים אלה. אך זאת אפשר היה לתקן על ידי חיבור תמלילים חדשים ללחנים של השירים ביידיש (כפי שעשה לעתים מזומנות המחנך ואיש האשכולות קדיש יהודה סילמן³⁹), ולא היה צורך לעקר את הרפרטואר הארץ-ישראלי החדש מלחנים אלה. נראה לי שהתשובה על השאלה נעוצה ביחסם של רבים וטובים לזמרה החסידית. בניגוד לביקורת הקשה והתריפה על אורח החיים החסידי, במיוחד בכל מה שקשור למעמדו של הרבי כמנהיג דתי וכמורה דרך אישי של חסידיו – הזמרה החסידית סביב שולחן הרבי ובהתוועדויות של חסידים שבתה לבבות רבים או לפחות עוררה סקרנות עזה, אפילו בקרב מי שהתייחסו בשלילה מוחלטת לאורח החיים החסידי. סביר להניח כי הם לא מצאו עניין בתפיסה החסידית הרואה במוזיקה אמצעי להתפשטות הגשמיות כשלב אקסטיטי בדרך להשגת דבקות הנפש האנושית בבורא העולם.⁴⁰ אבל בוודאי לא יכלו שלא להבחין בהתלהבות הסוחפת שליכדה את השרים לגוף אחד, בישיבה סביב השולחן ובשעת הריקודים כאחד. אם לצעירים סנטימנטלים ואוהבי זמר היו השירה והריקודים בסגנון בית אבא ביטוי טבעי לרחשי הלב בערבים לאחר שעות העבודה המפרכות, נראה שבקרב המנהיגים נמצאו מי שחשו באינטואיציה עמוקה ששירה כזאת וריקודים כאלה הם דגם הראוי לחיקוי ואמצעי לליכוד חברתי בקבוצות העבודה ובקומונות. לא רק ניגונים ושירים מהרפרטואר המוזיקלי החסידי אימצו החלוצים. מטבעות לשון חסידיות כגון דבקות, התלהבות, התפשטות הגשמיות וכלות הנפש, הקשורות בהגות החסידית לעבודת האל, הועתקו להקשרים חדשים.⁴¹ שפירא הסביר כי כלל בשירונם ניגונים חסידיים בשל 'הדבקות

שנערך בקיבוצה בשנת 1936, ושנכללו בו גם שירים ביידיש. הניגון, כמו השירים ביידיש, נעלם מהרפרטואר שהושר בקיבוץ, ושפרן עצמה למדה אותו בשנים מאוחרות ממקורות אחרים. שפרן בריאיון משנת 2003. על אודות המחנך, הסופר והעיתונאי קדיש יהודה סילמן ושיריו ראו: ע' בסוק (עורך), 'דו כולה פו כולה' (לעיל, הערה 7).

40 ראו: י' מזור, 'כוחו של הניגון בהגות החסידית ותפקידו בהווי הדתי והחברתי', יובל, ז' (מחקרים לכבוד ישראל אדלר) (תשס"ב), עמ' כג, לה.

41 א"ד גורדון, איש העלייה השנייה, נאם באספה במטבח הפועלים על 'האוויר הקוסמי' שבעבודה ו'על אנשים המתפשטים מגשמיותם ומתאחדים [...] עם ההוויה כלה באחדות קוסמית'; ראו: קהליטנו (לעיל, הערה 4), עמ' 279. יהודה יערי סיפר כי 'הקיבוץ', מונח המשמש אצל חסידי ברסלב לציון התכנסותם השנתית בראש השנה ('הקיבוץ הגדול'), התגלגל בשמו של מחנה האוהלים שהקימו החלוצים כאשר סללו את כביש חיפה-ג'דה – במקום 'גדוד השומר הצעיר' כונה המחנה 'קיבוץ השומר הצעיר'. ראו: ארו (לעיל, הערה 5), עמ' 889-890. צור מאשר את מה ששמעתי מיערי עצמו, שהוא האיש שהציע את השם הזה. (ראו: קהליטנו [לעיל, הערה 4], עמ'

וההתלהבות שבהם.⁴² ובזיכרונותיהם של אנשי העלייה השנייה והשלישית מטבעות לשון כאלה חוזרות ונשנות גם בתיאור ריקוד ההורה, אשר מילאה מקום מרכזי בהוויה של אנשי העליות הללו והייתה חלק מחיי היומיום ומתרבות הפנאי שלהם. לדברי רחל ינאית־בן־צבי ריקודם של החלוצים היה 'נלהב, יוקד, סוער ומסעיר עד כלות הנפש [ההדגשה שלי]'.⁴³ יעל גורדון, בתו של אהרון דוד גורדון, השתמשה במילים 'הורה דבקוּתית' לתיאור ריקוד ההורה בחדרו של אביה לאחר הוויכוחים

איורו של אריה נבון
לספר של שמואל
נבון

הנלהבים.⁴⁴ צבי ליברמן סיפר כי בארוחה שגרתית במטבח הפועלים בימי העלייה השנייה בחדרה פתחו בזמר ליד אחד השולחנות, עד שהגיעה שעתה של ההורה 'בהתלהבות, בחום, באש, בהשראת רוח עליונה', והריקוד 'מקרב את הלבבות ומטהר את הנפש'.⁴⁵ וזו לשונו בתיאור ריקודם של אנשי העלייה השלישית: 'ריקוד נלהב, התלהבות ודבקות של חסידים [...] בריקוד שנמשך שעה ארוכה נתעלתה הנשמה'.⁴⁶ תיאורים אחרים משקפים את תפיסות הריקוד בהגות החסידית ובכללן זו הרואה בריקוד את אחת הדרכים בעבודת ה', או שהם מושפעים מתיאורי ריקודים בסיפורת החסידית. בלשונו של שמעון דוד יפה ריקודי החלוצים דמו לתפילה ול'עבודת קודש'.⁴⁷ מעגל האש המופיע

94; מ' צור, 'אחרית דבר', י' יערי, תשובתו של אביגדור שץ, תל־אביב תשמ"ו, עמ' 201, אך הוא מכנה את אנשי המכנה בשם קיבוץ א', ראו: קהליתנו, שם, עמ' 6.

42 שפירא (לעיל, הערה 9), עמ' 2.

43 ראו: ג' גרא, אנשי השומר בחייהם ובמותם, תל־אביב 1991, עמ' 8, לפי פרידהר (לעיל, הערה 20), עמ' 115. מטבע לשוני זה נקט באותו עניין גם ש"ד יפה, 'מפתח תקוה לכנרת', חבס (לעיל הערה 4), עמ' 367.

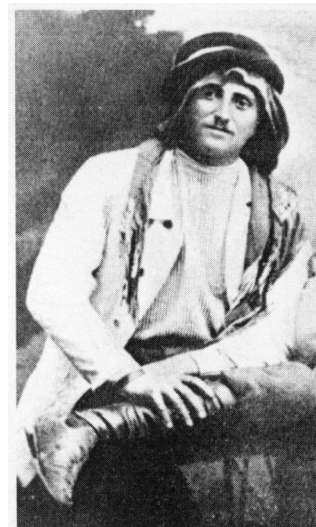
44 ראו: י' גורדון, 'חבלי כבוש של אחת הראשונות', חבס (שם), עמ' 544.

45 ראו: צ' ליברמן, 'מטבח הפועלים בחדרה', חבס (שם), עמ' 273. גם רחל ינאית־בן־צבי ראתה בריקודים אמצעי לטיהור הנפש, ראו: גרא (לעיל, הערה 43), שם. רעיון הטיהור העצמי על ידי ריקוד מצוי בספרות החסידית, ראו למשל: ע"ז ברילנט, 'יסודות מדברי רבותינו הקדושים לאור תורת זקנם המהר"ל מפראג זיע"א', תפארת ישראל, ב (ניסן־אייר תשד"ס), עמ' 12; ובשמו של הרבי מלובביץ' נאמר: על ידי הריקוד מבררים את הפסולת מתוך הנשמה, הפונותיקה הלאומית, Y 435/4 (הקלטה של דובר שאינו מוזהב בעת חגיגה של חסידים חב"ד בכפר חב"ד מתאריך י"ט בכסלו תשכ"ז).

46 ראו: צ' ליבנה (ליברמן), פרקי העליה השלישית, תל־אביב תשי"ח, עמ' 59-60.

47 ראו: יפה (לעיל, הערה 43), עמ' 367. לעניין צדיקי החסידות שריקודם היה חלק מהתפילה או שנחשב לעבודת האל ראו: א' ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, תל־אביב תש"ך, עמ' 107-108; ב' לנדוי, 'המחול והריקוד בתנועת החסידות', מחנים, מח (תש"ך), עמ' 58, 62; צ"מ רבינוביץ, המגיד מקונוניץ, תל־אביב תש"ז, עמ' 66; י' מזור במבוא לתקליטור: הניגון החסידי בפי החסידים (לעיל, הערה 16).

בתיאור ריקודם של תלמידי הבעש"ט בסיפור חסידי ידוע, השפיע על לשונו של חלוץ שתיאר ריקוד של מנדל פורטוגלי ממיסדי ה"שומר" במרחביה: 'ובאמצע המעגל, אחד בלבד, רוקד ריקוד של שלהבת אש יוקדת, אש החיים, אש הגאולה'.⁴⁸ אביגדור המאירי, כר' נחמן מברסלב, האמין בכוחו של הריקוד להפיג את המרה השחורה, ולתיאור הריקוד של החלוצים הוא השתמש בשפתו של ר' נחמן: 'וכשאורי בן העשרים וחמש משתתף בריקוד הרי זוכים להשראה עליונה לעילא ולעילא, לסטרא דקדושה, לזיו השכינה'.⁴⁹

מנדל פורטוגלי

התיאור המצמרר ביותר של ריקוד הורה קשור למותו של איש ה"שומר" יצחק טורנר אשר חלה אנושות בעמדו על משמרתו במלחמה. כשהגיעה השמועה לקבוצה נשלח אחד החברים לבדוק אם נכון הדבר, וחיכו לבואו בדומייה. כאשר חזר השליח והצטרף אל האחרים בדממה הבינו שחברם מת. בעודו יושב, ראשו בין ידיו, החל לזמזם לעצמו, 'זמזום עבר לקול שירה חרישית, מזועזעת "אל יבנה הגליל, ברוך יבנה הגליל". קולו גובר לאט-לאט [...] הוא קם על רגליו ומרים קולו עוד יותר "גד יבנה הגליל [...]". והחברים נעורים לאט-לאט ועוזרים לו בלחש, בשקט. הוא מוחא כפים, רוקע ברגלים ומזרו: "הי, הי, חבריא, כך, בהתלהבות" [...]', עד שכולם עמדו על רגליהם, יד על השכם והם שרים: "דן יבנה הגליל, טורנר יבנה הגליל!", 'ונתלכדה הורה. הלב כואב ופועם, והרגלים דופקות: "טורנר יבנה הגליל..." וכך עד עלות השחר. וממעגל ההורה - למרעה'.⁵⁰

האירוע הזה מזכיר את העדויות על מנהיג חסידי שבהיותו על ערש דווי דרש מחסידיו לרקוד לפניו עד יציאת נשמתו; ועל הרבי שבשעת הריקוד של חסידיו נודע לו על מות צדיק מפורסם, והוא ציווה עליהם להמשיך באמרו: 'וגם אם מת המצביא בקרב אין מפסיקים להלחם'.⁵¹ ביטויים דומים מצאתי אצל אנשי העלייה השלישית. מנחם מעין-חרוד למשל תיאר את ריקוד ההורה שלו 'כביטוי נפשי שאינו 'דבר של חול', ולפיכך הוא רקד 'מתוך עצימת עינים' כדרך החסידים.⁵²

תופעה מרשימה במיוחד היא השפעתן של תפיסות חסידיות על דרך המחשבה של חלוצי העלייה השלישית וחדירת סממנים חסידיים חברתיים מובהקים למסגרות החברתיות שלהם - הקבוצה, הקיבוץ ומחנה העבודה. זאת למרות ההצהרות החוזרות ונשנות על יצירת חברה חדשה, אדם חדש

48 ראו: י' טוניס, 'מישוב לישוב', חבס (לעיל, הערה 4), עמ' 447. השוו: ספר שבחי הבעש"ט, מהדורת ש"א הורודצקי, תל-אביב תש"ו, עמ' צח; א"ד טברסקי, ספר היחס מטשרנוביל ורוזין, לובלין תרצ"ח, עמ' 98. על אודות מנדל פורטוגלי ופעילותו בארגונים 'בר גיורא' ו'השומר' ראו: ג' גרא, השומר, תל-אביב תשמ"ה, ההפניות מהאינדקס.

49 ראו: א' המאירי, תנובה, א, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 124. המאירי הוסיף כי ההורה כפי שרקדה החלוצים היא 'ירושת החסידות הדבקה', ראו: שם. לא מצאתי לכך סימוכין מפי מידענים חסידים או אחרים. לאישוש טענה זו דרוש תיאור מפורט של ריקוד ההורה ושל צעדות הריקוד החסידי באותם ימים.

50 נ' זיצר, 'מהוי הימים ההם', חבס (לעיל, הערה 4), עמ' 540-541. על אודות יצחק טורנר ב'השומר' וביאגודת הרועים' ראו: י' יערי-פולסקי, חולמים ולוחמים, תל-אביב תש"ו, עמ' 414-415; גרא (לעיל, הערה 48), עמ' 84, 87-88, 92-93.

51 ראו: ברילנט (לעיל, הערה 45), עמ' 12; לנדוי (לעיל, הערה 47), עמ' 62; ורטהיים (לעיל, הערה 47), עמ' 107-108. הדים מבפנים, עין חרוד, דצמבר 1933, עמ' 45. מכאן עולה שסממנים של הריקוד החסידי ניכרו בריקודו של מנחם, אך אין בכך לאשר את טענתו של המאירי (לעיל, הערה 49). בדומה לכך עולה מעדותו של יהודה יערי שאופן השירה של החלוצים הושפע משירתם של החסידים, בכך שהיו חוזרים על ניגון פעמיים ושלוש, ראו: ארז (לעיל, הערה 5), עמ' 891.

ואפילו עם חדש, כבסיס ותנאי להתיישבות החדשה בארץ-ישראל. רעיון הברית בין הקב"ה לעם ישראל, שפנים רבות לו בקבלה ובחסידות, הופיע אצלם בהקשרים חדשים: ברית בין האדם לאדמה וברית בין חברי הקבוצה למען 'רעיון נשגב' – הברית הזאת כונתה למשל בפי יהודה (יודקה) יערי ודוד (דוליק) הורביץ, אנשי ביתניה עילית, 'ברית קדושה'.⁵³ חבריהם המבוגרים מהם, אליהו רפפורט ומאיר יערי, דימו את הברית עם האדמה לקשרי אירוסין ונישואין, דימוי המצוי בתיאור יחסי הקב"ה וישראל לפי תורת הקבלה והחסידות.⁵⁴ מאיר יערי כתב בשנת 1920 מביתניה אל חבריו בגולה: 'אירשנו לנו את החרמון [המשקיף על ביתניה], את האגם [שלמרגלותיה] ואת הצוק המכונף שלנו'. ורפפורט, בדבריו על ברית הנישואין עם אדמת נורים שעליה עתידים היו לעלות, ציטט מדברי יערי (שנאמרו בנסיבות אחרות): 'אנו מקדשים לך, אדמת הגשמתנו, את חיינו, חיי יום יום בארץ ישראל', והוסיף שהברית שתאגד את כל חברי הקבוצה היא ברית 'האחוה של הרוח' אשר אמורה 'להתגשם בבשר, בדם, ביום יום'.⁵⁵

בקרב המנהיגים היו מי שהיו מודעים למקורות שמהם שאבו את רעיונותיהם. יהודה יערי הביא לפני חבריו סיפורים וציטטות מספר 'הזוהר' ומכתבי ברסלב בבואו לדרבן אותם לפעול למימוש ייעודם, בלשונו: 'לברוא חיים חדשים', ליצור עם חדש. ובדבריו באותו הקשר על הדיסהרמוניה

פּוּרִים בְּבֵית-אֶלְפָּא,
1924; בַּשּׁוּרָה הַשְּׁנִיָּה
יוֹשְׁבִים (מִשְׁמָאל
לִימִין): יְהוּדָה (יֹדֵקָה)
יַעֲרִי, וְאַחֵיו הַבִּיבְלִיּוֹגְרָף
אַבְרָהָם יַעֲרִי
(תּוֹדַת הַמַּעֲרֶכֶת לֶאֱרָכִיּוֹן
בֵּית-אֶלְפָּא)

53 ראו: קהליתנו (לעיל, הערה 4), עמ' 82, 96. חשוב לציין שהורביץ גדל לפי עדותו בבית משכילי-ציוני שנותר בו מעט מאוד ממסורת האבות, ורק סבו מצד אמו חי כחסיד, ראו: ד' הורביץ, האתמול שלי, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמ' 15-17, 21-22.

54 ראו למשל: ימ"פ רוטנברג, זמרו לשמו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 194, ס' רנ.
55 קהליתנו (לעיל, הערה 4), עמ' 34, 36, 37, 277. זאב בלוך, איש ביתניה, דיבר על 'ברית-אחוה מקודשת', ראו: ארו (לעיל, הערה 5), עמ' 422.

השוררת לפי שעה בסעודותיהם המשותפות הצביע בין השאר על הסעודה החסידית, שהיא בבחינת 'שולחן מזבח', ועל אוירת האחדות ששוררת בה.⁵⁶ מאיר יערי הביע הבנה להסתייגותם של חלוצים ממערב אירופה מדבריו ומדברי חבריו מגליציה המלאים ב'ביטויים מיסטיים כגון כוח-אלוהי', אך הגדיר את חברותם קבוצת 'אנשים שמביאה אותם אותה תחושה אלוהית שבסוד הרעיון, להתקדש לו [לרעיון] ברגש עמוק ואמיתי'.⁵⁷

בנסיבות אלה אין זה מפתיע שבקרוב החלוצים נוצרו חבורות שבראשן מנהיגים ממוצא חסידי שהובילו אירועים בנוסח חסידי, ושאימצו לעתים סממנים של אדמו"רים חסידיים. קבוצת המייסדים של קיבוץ גבת שכונו ה'פינסקאים' נהגו לזמר בכל הזדמנויות ניגונים חסידיים; היו גם ה'חסידים של יודקה' במחנה של סוללי הכביש חיפה-ג'דה ליד יגור; ואף מאיר יערי התנהג לעתים כרבי.⁵⁸ תיאור מפורט של חבורה כזאת, 'חברת טראסק' בתל-יוסף, שאימצה את הסיסמה החסידית 'והיית אך שמח', הופיע לאחרונה בכתביו של פנחס גוברין, ממייסדי תל-יוסף. בראש עמד 'רבי', עורר בהיר, עיניו כחולות חולמות, 'עיני תלמיד חכם', ואיש לא ידע את שמו ומוצאו. הוא ישב מעשה אדמו"רים בראש השולחן, וסביבו הקבוצה הקטנה, והוא ניהל שולחן בנוסח חסידי בליל שבת וביום שבת בין הערביים, בסעודה השלישית, עם שתיית 'לחיים', דרשה מענייני דיומא, זמירות אופייניות, שירי יידיש וריקודים המלווים בשירי חלוצים.⁵⁹

תפיסות ופניני לשון אלה הונחלו במידת מה לנוער שגדל והתחנך בארץ בשנות העשרים והשלושים. מכולם מרשימה ההתייחסות אל השירה כאל תפילה. תפיסה זו, שעליה חזרו ותיקי תנועת 'מחנות העולים' בראיונות,⁶⁰ אף היא מורשתם של החלוצים לבאים אחריהם. עבור שולמית אנקורי מכפר-ויתקין הייתה השירה 'בבחינת קריאת שמע ליהודי אדוק'. ויהושע בנארי מעין-חרוד דימה את נגינתו של יהודה בחצות הליל, כשהוא מנגן יצירה של מנדלסון, 'לתפילת יחיד' שבה 'בדבקות עליונה שופך הוא את לבו במיתרי כנורו'.⁶¹ תפיסה זו של הפעילות המוסיקלית, ובמיוחד של השירה היא ללא ספק גלגולה החלוצי של תפיסת המוזיקה בחסידות כדרך לגיטימית לעבודת ה'.⁶²

56 קהילתנו (שם), עמ' 94-97.

57 שם, עמ' 286-288. ביטויים אופייניים נוספים בשפתו העשירה הם למשל: מציאות אלוהית, כח אלוהי, אמונה בסוד ובנסתר. וכאשר תקף את אלה מתבריו המעמידים פני חסידים על שטחיותם ביחס לערכי היסוד החלוציים אמר מתוך עמדה חסידית: 'עליהם להזדכך, לעשות מעין תיקון נפש', ראו: שם, עמ' 287.

58 על ה'פינסקאים' ראו לעיל, הערה 37. על ה'חסידים של יודקה' ראו: קהילתנו (שם), עמ' 7, 94, 288. על סממנים של חצר חסידית במנהיגותו של יערי ראו: אופז (לעיל, הערה 30), עמ' 159, 167. גם הורביץ דימה את יחסם של חברי 'השומר הצעיר' למנהיגיהם הצעירים ליחסם של חסידי גליציה לאדמו"ריהם, ראו: הורביץ (לעיל, הערה 53), עמ' 48.

59 ראו: גוברין (לעיל, הערה 5), עמ' 329-334, ושם בעמ' 332-334 דרשה משובחת.

60 עזרא כדורי, חנה בריק בראיונות שנוכרו (לעיל, הערה 22); מנשה הראל בשיחות שלא תועדו בסוף שנות התשעים; והרצליה רו בריאיון לא מוקלט משנת 2003.

61 ראו: ארז (לעיל, הערה 5), עמ' 337, 406; ראו גם: שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 24, ושם מצוטטים דברי יהודה גור-אריה מעין-חרוד באותו עניין. ואוסף מדברי יהודה יערי שהחסידות, על רבדיה העיוניים והפולקלוריים, 'היא המעין ממנו שאבנו שירתנו ומוון לנפשנו', ראו: ארז (שם), עמ' 890. וראו שם את סיפורו על התאסרון שהקימו ועל המחזות מחיי החסידות שהציגו בקיבוצי העמקים.

62 ראו: מזור (לעיל, הערה 40).

הרפרטואר

השאלות שיש לעסוק בהן בדיון בתופעת גלגולם של ניגונים חסידיים בזמר הישראלי נוגעות לשלושה עניינים: היקף התופעה, הלחנים והתמלילים. אשר להיקף התופעה, יש לברר אם מדובר בתופעה

השירון של משה
נתנון, 1939

כללית או בתופעה שהייתה קשורה למגזר מצומצם. אשר ללחנים, יש לבחון מה קרה ללחן החסידי כשהפך לשיר ישראלי: האם השינויים שחלו בו הם תולדה של העתקתו מתרבות מסורתית מגובשת לחברה שיצרה דפוסי תרבות חדשים, או שהם דומים לווריאנטים המאפיינים ניגונים חסידיים כשהם מושרים בפי חסידים מקהילות שונות? ובאשר לתמלילים: כמה מן התמלילים המקוריים אומצו בשלמות יחד עם הלחנים, כמה אומצו באופן חלקי, וכמה נדחו מפני תמלילים חדשים, ומדוע?

עד כה אספתי מתוך תריסר שירונים ובראיונות עם חלוצים וילידי הארץ חניכי תנועות הנוער כ־200 שירים ולחנים שיש להם זיקה כלשהי לרפרטואר החסידי. לחמשת השירונים של אידלסון, רוזובסקי, שנברג ושפירא צירפתי את 'צלילי הארץ' של אידלסון משנת 1922, 'לכו נרננה' של סילמן משנת 1928, 'מנגינות שירינו' של משה נתנון משנת 1939, שתי חוברות של שמואל נבון מן השנים 1947 ו-1978, 'שלושים שירים וניגונים' של שלמה קפלן משנת 1954, והשירון המחקרי 'מעייני הזמר' של מאיר נוי משנת 1999.⁶³ למעלה ממחציתם ניתחתי בקפדנות, והיתר נמצאים בשלבים שונים של בדיקה וניתוח. להלן מסקנות ראשונות, חלקיות כמובן, הנוגעות להיבטים שונים של הרפרטואר שנאסף.

- הלחנים שזוהו כניגונים חסידיים שאולים מן הרפרטואר של מגוון שושלות חסידיות – ברסלב, סקוירא ושפיקוב מאוקראינה, סדיגורה ובויאן מבוקבינה, בלז מגליציה, קרלין ולובביץ' (חב"ד) מרוסיה הלבנה. אך יש בהם כאלה אשר שייכים לרפרטואר הפאן-חסידי, היינו זה אשר מושר בפי חסידים מקהילות שונות. רוב הניגונים ששימשו מקור לשירים ולמנגינות ששרו החלוצים הם

63 אידלסון, ספר השירים, תרע"ב (לעיל, הערה 1); הנ"ל, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1); רוזובסקי (לעיל, הערה 1); שנברג (לעיל, הערה 1); שפירא (לעיל, הערה 9); אידלסון, צלילי הארץ (לעיל, הערה 1); ק"י סילמן, לכו נרננה: קבץ שירי עם, ירושלים ותל-אביב תרפ"ח; נתנון (לעיל, הערה 19); ש' נבון, עלינו, תל-אביב תשי"ז; הנ"ל, ארצה עלינו, תל-אביב 1978; ש' קפלן, שלושים שירים וניגונים, תל-אביב תשט"ו; נוי (לעיל, הערה 2). 'צלילי הארץ' כולל ניגון חסידי שלא נרשם בשני ספרי השירים של אידלסון. השירון של סילמן כולל ארבעה שירים חדשים: אחד מהם לניגון חדש שלא נכלל בשירונים הנזכרים ושלושה עם לחנים שיש להם סממנים חסידיים. נתנון תרם שישה ניגונים חדשים ושניים עם סממנים חסידיים, ונבון – ארבעה. השירון 'שלושים שירים וניגונים' מבוסס על האסופה של שפירא. הוא כולל תשעה ניגונים חסידיים מן האסופה וניגון חסידי שאינו כלול בה (קפלן [שם], עמ' 6). 'משירי העליה השנייה' (מרחביה תשנ"ד), המבוסס אף הוא על אותה האסופה, אינו מוסיף על לחניה החסידיים, ולפיכך לא נכלל כאן. תרומתו של נוי מרשימה. מצאתי אצלו אמנם רק חמישה ניגונים שאינם אצל קודמיו. אך הוא כלל עשרים ואחד טקסטים חדשים שחוברו לניגונים חסידיים ועוד חמישה שחוברו לניגונים 'ליטאיים' ולניגונים מרפרטואר הכליזמרים. שירים יחידים איתרתי בשירונים נוספים.

♩ = 84

אל - ר - ר - יש רך - ב - י אל פי - מ אל פי - מ אל - ר - ר - יש רם - עמ - בן - כ רוך - ב אין שם - - כ דיר - א אין תיק - ו אין דור - ה אין רה - תו - כ לה - דו - ג אין ייה - כ - ז אין אל - ר - ר - יש - כ - ה שי - דור אין ה - מי - כ - ח' אין

ניגוני שמחה וריקוד (כ-80 אחוז); הנתורים נמנים עם סוגים כגון ולסים, מרשים וניגוני דבקות. ניגוני שמחה וריקוד רבים פורסמו בשירונים במדורים שהוקצו למחולות (אידלסון 1922, רוזובסקי, שפיארא), במדור 'ניגונים וריקודים' (שנברג), במדורים 'מחולות' ו'ניגונים' (שפיארא), במדורים 'ניגונים חסידיים' ו'שירי עם דתיים' (שניהם אצל רוזובסקי). שנים עשר מהם נרשמו כ'הורה' (תשעה אצל רוזובסקי, שלושה אצל שפיארא ושלושה אצל שנברג)⁶⁴. חמישה מהם נרשמו עם הציון 'רונדו'.⁶⁵ שני ניגונים שנכללו אצל רוזובסקי במדור 'הורות ישראליות', כונו 'ריקוד חלוצים' ו'מרש ביאליק' – הידוע גם בשם 'הורה ביאליק' או 'ניגון ביאליק', ולו שתי גרסאות נוספות.⁶⁶

- שישים וארבעה שירים ולחנים חסידיים אומצו ללא שינויים מלודיים משמעותיים – תשעה מהם עם הטקסט המקורי (כגון: 'הנני מוכן ומזומן', 'מפי אל', 'קרב יום'⁶⁷). לשלושה הותאמו תמלילים חדשים מן המקורות ('אגיל ואשמה בשמחת תורה', 'אם איד כמו סלע', 'הבו גודל אלהינו'⁶⁸).

64 רוזובסקי (לעיל, הערה 1), מס' 52-58, 64, 66; שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 90, 91, 93; שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 193, מס' 180; עמ' 198, מס' 30; עמ' 203, מס' 41. שני ניגונים של שפירא וניגון אחד של שנברג מצויים אצל רוזובסקי.

65 שפירא (שם), מס' 99, 101-104. ברם, בריוונות עם מידענים ממושבות הגליל העליון בשנים 1990, 1996, ציינו כולם רק את השיר 'בזחל-ובחי צדיק' (שפירא, מס' 1) כשיר של ריקוד הוונדו. ראו גם: ש"ד יפה (לעיל), הערה 43; פרידהבר (לעיל), הערה 20, עמ' 118, הערה 13. ריקוד הוונדו, 'רוונה' כפי מידענים ממושבות הגליל, הוא ריקוד קהל המנוהל על ידי כרוו, המכריז מדי פעם על שינוי צורת הריקוד, כגון: 'גברני ימינה נשים שמאלה', 'כולם ביוותה' או 'כולם במעגל'.

66. רוזובסקי (לעיל, הערה 1), מס' 68. הגרסאות הנוספות של 'מרש ביאליק' ראו: שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 203; נוי (לעיל, הערה 2), מס' 111. לדברי נוי הניגון ידוע בשם זה כי ביאליק הביאו ארצה וממנו למדו אותו כאן, ראו: שם, עמ' 242, מס' 111. "יתכן שהוא אשר הנהיג שישירו אותו בערבי 'עונג שבת' שארגן באולם 'אוהל שם' בתל-אביב. גרסתו של רוזובסקי היא הקצרה מבין השלוש.

67. 'הגני מוכן ומוזמן' ראו: שנברג (שם), עמ' 118. 'מפי אל' ראו: אידלסון, ספר השיירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 51, וראו: תוירם, 'מס' 2 לפי נתנוון (לעיל, הערה 19), מס' 222, והניגון לפי היידו ומוזר (לעיל, הערה 22), מס' 2. אידלסון ונתנוון רשמו את הטקסט בגרסתו התימנית, ותמיהה היא: 'קרב יום' ראו: *Classified Palestine*, Songs, vol. 5, Jerusalem 1964, p. 14; וכן הקלטות זקני תנועת 'מחנות העולים' משנת 1990, הפונטיקה הלאומית, Y 5752/10.

68 'אגיל ואשמח בשמחת תורה' ראו: ה' קופרסמית, שירי ציון, ניו-יורק 1942, עמ' 160; הניגון ללא טקסט, ראו:

ב2 אין אדיר

חלוצים, משוררים וחרוזים אלמונים בני התקופה חיברו לניגונים נוספים שבעה-עשר שירים, ובכללם שבעה 'שירי רחוב' (היינו תמלילים שהתאמו לניגונים על ידי החלוצים או בתנועות הנוער ללא יומרות ספרותיות⁶⁹). מן המפורסמים שבהם אזכיר את 'רב הלילה' של יעקב אורלנד, ואת 'שכב בני, שכב במנוחה' ו'תשרי סבא' של עמנואל הרוסי.⁷⁰ אך ארבעים ניגונים הושרו בפי

שמואל נבון

החלוצים בלי מילים, כפי שהושרו במקור, וכך גם התפרסמו בשירונים.⁷¹ ברוב המנגינות של הקבוצה הזאת חלו שינויים מלודיים קלים: רובם מסוג ההבדלים המצויים בין גרסאות שונות של ניגון חסידי, ומיעוטם שינויים שנבעו כנראה מהתאמת הטקסט החדש ללחן (ראו: תווים, מס' 2, 3, 6א ו-ב).

● בשמונה שירים וניגונים ניכר חותמם של מוזיקאים יצירתיים – המפורסמים שבהם הם השירים 'רב ברכות' של מתתיהו שלם ו'ארצה עלינו' של שמואל נבון, אשר חוברו לניגוני ריקוד פאן-חסידיים המושרים עד היום הזה בפי חסידי קהילות רבות. מהשוואת הגרסאות הישראליות למנגינות המקוריות עולה שבלחנים חלו שינויים מלודיים אשר לא היו רק תולדה של התאמת הטקסט ללחן, וגם אי אפשר לראותם כווריאנטים השגורים בפי אנשים שונים.

- שנברג (שם), עמ' 192 (= היידו-מוזר [שם], מס' 92); פלקירה, 'אם איד כמו סלע', לעיל (הערה 22), ולחלן, תווים, מס' 6; 'הבו גודל לאלוהינו' ראו: נוי (לעיל, הערה 2), מס' 111 (בלחן 'ניגון ביאליק').
- 69 שיר רחוב ידוע הוא 'הצופים והצופות, צ'רלי קצ'רלי', אשר חובר ללחן של ניגון חב"ד 'לא אמות כי אחיה', ראו: ולמנוב (לעיל, הערה 22), מס' 255. הסופר אריה אורי, מקיבוץ מעגן מיכאל, הכיר טקסט נוסף למנגינה זו, עם הפזמון 'ג'ם וקונסרבס'; טקסט זה שרו אנשי הבריגדה היהודית במלחמת העולם השנייה, ריאיון מוקלט בשנת 1991, הפונותיקה הלאומית Y 5588/37 (עקבות לכך ראו במפתח השירים של בן-יהודה [לעיל, הערה 5]). תנועות הנוער אלתרו למנגינה טקסטים נוספים עם האתחלתא 'אני לדודי ודודי לי', עם הפזמון המקורי 'הי, דונאי דונאי', בשפות שונות. לגלגוליו של השיר החב"די בומר האחרון ראו נספת.
- 70 'רב הלילה' ראו: נוי (לעיל, הערה 2), מס' 116 (= היידו ומוזר [לעיל, הערה 22], מס' 87). 'שכב בני, שכב במנוחה' ראו: שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 181; והניגון, לפי נוי (שם), מס' 113 (= 'כי הנה כחומר' – הניגון החסידי בפי החסידים [לעיל, הערה 16], תקליטור 2, מס' 12). 'תשרי סבא' ראו: תווים, מס' 3, לפי רוזובסקי (לעיל, הערה 1), מס' 20; והניגון לפי היידו ומוזר (שם), מס' 50; ראו גם: נוי (שם), מס' 115.
- 71 ראו למשל: שפירא (לעיל, הערה 9) מס' 79, 82, 90, 99, 102-105, 107, 108, 110, 112, 113, 116-120, 125; אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 90-96, מס' 8, 11, 14, 18, 21.

3 א
ניגון ריקוד

$\text{♩} = 152-162$

Andantino con moto $\text{♩} = 92-96$

לף - א - רי - הר - ל - עד - רף - ע - נה - פ - בא - ס - שרי - ת

לף - ד - ה - נו - עי - וב - רף - ח - ה - כבר - פה - על - ת - מש

ע - דו - מ - ו - מוה - ל - דש - ק - ה - עיר - ים - ל - ש - רוי

ע - בו - ש - ב - ים - מ - יו - דש - ח - ה - זה - ב - לי - תת - נ - לא

3 ב
ירושלים עיר
הקודש

לשיר 'רב ברכות', אשר חובר לניגון ללא מילים,⁷² שלושה חרוזים. במנגינות של החרוז הראשון והאחרון לא נמצאו שינויים מלודיים משמעותיים. אך המנגינה של החרוז השני של השיר היא עיבוד של הפראזה השניה (ב) של הניגון החסידי.⁷³ גם שמואל נבון לא נוקק לשינויים מלודיים מפליגים כאשר חיבר את המילים של 'ארצה עלינו' לשתי הפראזות הראשונות (א ו-ב) של הניגון החסידי 'אשרינו מה טוב חלקנו'. אולם המילים 'אבל עוד לא קצרנו' לא התאימו לפראזה השלישית (ג) של הניגון החסידי. במקומה הוא חיבר משפט מוזיקלי קצר המבוסס על התיבה השנייה והרביעית של הלחן.⁷⁴

72 ראו: היידו ומזור (לעיל, הערה 22), מס' 51. למנגינה זו חיבר הרב משה צבי נריה במלחמת הקוממיות, לרגל שחרור הגליל, ואת השיר 'צהלי ורוני חטיבה שבע', ראו: מזור, הכליזמרים (לעיל, הערה 7), מס' 49.

73 ראו: תווים, מס' 4, לפי מ' רבינא, שירים לעם, ג, תל-אביב תש"ד, עמ' 20, מס' 12, בהשוואה להיידו ומזור, מס' 51. ניתוח מוזיקלי מפורט של השיר הזה ושל שירים נוספים ייכלל במאמר נפרד שמצוי בהכנה.

74 ראו תווים, מס' 5, לפי: נבון, ארצה עלינו (לעיל, הערה 63), עמ' 9, בהשוואה להיידו ומזור (לעיל, הערה 22), מס' 69. בראיונות טען נבון שחיבר את המילים והמנגינה בשנת 1928 (ראו להלן), ברם לפי עדויות שבידינו הושר הניגון בקהילות חסידיות בראשית המאה (ראו גם: גוברין [לעיל, הערה 5], עמ' 333). לאמתו של דבר אין בכך סתירה, שכן מלחינים עממיים שאבו לא פעם מנבכי זיכרונם מוטיבים, משפטים מוזיקליים ואפילו קטעים שלמים מתוך לחנים שקלטו בילדותם, והרכיבו מהם את יצירותיהם. כך אירע לנבון גם בשירים נוספים שבקובץ הנזכר, כגון 'לחברה', 'לשנה החדשה' ו'עץ נטעתי'; על האחרון ראו להלן.

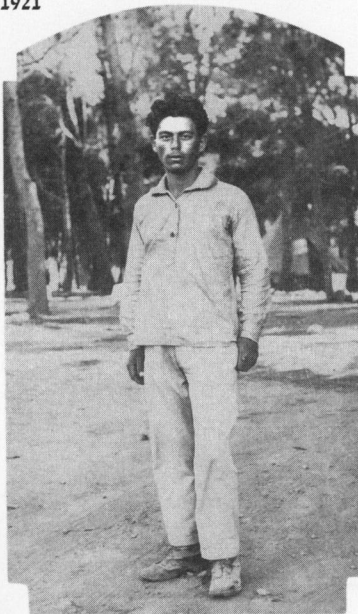
4 א
ניגון ריקוד

14 ב
רב ברכות

מתתיהו
שלם,
1921

לעומת זאת בשיר 'עץ נטעתי', שנבון חיבר ללחן של הניגון החסידי 'ותיגלה ותיראה' (לחנו של 'אם איד כמו סלע', ראו לעיל), חלו כמה שינויים: המקצב והמבנה המלודי של המוטיב הראשון (a) והמקצבים של שני המוטיבים הבאים (b, ו-c) השתנו כתוצאה מהתאמתם למילים של השיר; החזרה על שני המוטיבים הראשונים (a-a-b-b) שונתה ל-a-b-a-b, ובפראזה הראשונה של החלק השני (ב) הוצא מוטיב אחד (c), והלחן ממשיך במוטיב הבא (d) ומסיים במוטיב שונה (e).⁷⁵

● לחניהם של לפחות ארבעים ואחד ניגונים חסידיים קוצרו במהלך קליטתם על ידי החלוצים וממשיכי דרכם – עשרה מהם אומצו יחד עם הטקסט החסידי המקורי או עם חלק ממנו.⁷⁶ לשבעה-עשר ניגונים התאימו או חיברו טקסטים חדשים. עמם נמנים שני שירי ילדים לפורים: 'חג פורים', אשר

75 ראו: תווים, מס' 6, לפי נבון (שם), עמ' 17, בהשוואה להיידו ומזור (שם), מס' 65.
76 ראו למשל השיר 'אליהו הנביא': נוי (לעיל, הערה 2) מס' 93; 'אתה אחד ושםך אחד': אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 63; 'והיא שעמדה': שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 136.

5 א
אשרינו

♩ = 152-160

א

נו - ל - ר - גו - עים - נ מה - ו - נו - ק - חל טוב מה - נו - רי - אש

ב

נו - ל - ר - גו - עים - נ מה - ו - נו - ק - חל טוב מה - נו - רי - אש

ג

נו - ת - ש - ר - ו - י פה - י פה - י פה - י מה - ו

5 ב
ארצה עלינו

א

נו - - - לי - ע - צה - אר - נו - לי - ע - צה - אר - נו - לי - ע - צה - אר

ב

נו - רע - ז - גס - ו - נו - רש - ח - כבר - נו - רע - ז - גס - ו - נו - רש - ח - כבר

ג

נו - צר - ק - לא עוד - א - נו - צר - ק - לא עוד - א - נו - צר - ק - לא עוד - א

ללחנו שרו גם שלושה 'שירי רחוב' - 'יוֹלֵלָה, יוֹלֵלָה, מה נעשה בלי עבודה', 'הוצצה, הוצצה, פצצה התפוצצה', 'מה קרה, מה קרה נשברה הקערה' - והשיר 'ציל, ציל, צליל, מצנפת לי ובדיל' של לוי קיפניס, אשר ידוע יותר כ'אחת שתיים שלוש, אני אחשוורוש', ואשר הוגדר על ידי המחבר כ'משחק פורים - מחזיה'.⁷⁷

77 'חג פורים' ראו: שנברג (שם), עמ' 170; נתנזון (לעיל, הערה 19), מס' 188. 'יוֹלֵלָה, יוֹלֵלָה, מה נעשה בלי עבודה' ראו: בן-יהודה (לעיל, הערה 5), עמ' 52; נוי (שם), מס' 73 (= 'חבריא [...] מה נעשה'). 'הוצצה, הוצצה, פצצה התפוצצה' ראו: בן-יהודה (שם), עמ' 53. 'מה קרה, מה קרה, נשברה הקערה' ראו: נוי (שם), מס' 73. 'משחק פורים - מחזיה', ראו: ל' קפניס, מחרות, זמירות ומשחקים לילדים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 110-111.

איור של אריה נבון בשירוננו של שמואל נבון

מִן הַנִּיגוֹן הַחֲסִידִי אֶל הַזֶּמֶר הַיִּשְׂרָאֵלִי 117 קְתוּדָה

6 א
וְתִיגְלָה וְתִירָאָה

$\text{♩} = 112-120$

נו - לִי-עַתָּה כֹּחַ מִלְּךָ נו - לִי-עַתָּה כֹּחַ מִלְּךָ אֶה-רֵת-וֹ לֵה-גֵת-וֹ
וֹ רֹב - קֶמֶן בּוֹ רֹב - קֶמֶן בּוֹ
אֶל - רֵישׁ בֵּית מוֹעֵט פְּלִי נוֹת-טַפְלִי נוֹת-טַפְלִי חֵן י
צוֹן - רֵל-וֹ מִיָּם-רַח-ל-וֹ סֶד-חֵל-וֹ חֵן לֹסֶד - חֵל-וֹ חֵן לֹ

6 ב
עֵץ נֹטְעֵתִי

טֶן - קֶה נִי-גֵב תִּי-טַע נֵעַץ לֵן-אִי-הֶ חֶג בִּתִּי-טַע נֵעַץ
בִּעַד - לֹרִים קִשּׁוֹ אֶת-וֹ נִי-אֶ כֵּךְ תִּי-מֶר-אֶ נִי-גֵמֶת-אֶד-וֹל
מַח-יֵצֵא דֹל - יֶגֶד טַע-נִי בִּעַד - לֹרִים קִשּׁוֹ אֶת-וֹ נִי-אֶ רֶךְ-הֶ טַע-נִי

6 ג
אִם אֵיד
כְּמוֹ סֶלַע

Moderato

יָם - מֶכֶת-נִי-אֶ וֹ נִי-אֶ טִישׁ-פֶּמֶכֶ לַע - סֶמֶכֶ אֵיד אִם
בִּי - לֹשֶׁף-רֵא-לֹת אִם יָם - מֶכֶ שֶׁף-רֵא-לֹת אִם
שֶׁף - נִבִּזֶק שֶׁף - נִבִּזֶק יֶחֱרוּ-אֶמֶחֱרוּ כִי זֶק - חֵי-אֶה-בּוֹ

7א

ניגון לשמחת
תורה

7א

7ב

חג פורים

7ב

דים - הו - לי הוא דול - ג חג רים - פו חג רים - פו חג

דים - קו - ר - ו שיר נים - שע - ר כות - ס - מ

רש רש רש רש עי - נר - בה - ה רש רש רש רש עי - נר - בה - ה

נים - ש - ע - ר - ב רש רש רש רש עי - נר - בה - ה

רוב הניגונים החסידיים שקוצרו בנויים במתכונת אופיינית ביותר למוזיקה החסידית: א-ב-ג-ב,⁷⁸ אשר אינה מצויה ברפרטואר השירים הישראלי. ככל הנראה הייתה מתכונת זו ארוכה מדי עבור החלוצים, והם הסתפקו לרוב בזמרת שתי הפראזות הראשונות של הניגון (א-ב), כפי שנעשה גם

78 ראו: A. Hajdu & Y. Mazor, 'The Musical Tradition of Hassidism', EJ, VII, col. 1425. נ' וינבר, אנתולוגיה של מוזיקה חסידית, בעריכת א' שליפר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 138.

(ב-ג) והסיומת של הטקסט 'וטהר לבנו לעבדך באמת'. השיר במתכונתו החדשה בעלת שני החלקים התפרסם כל כך בקרב החלוצים, ביישובים החדשים ובתנועות הנוער עד שלא מצאתי בין עשרות המידענים שרואיינו אפילו אחד אשר ידע שלניגון הייתה התחלה שונה; וכך, במתכונתו המקוצרת, הוא נרשם בכל השירונים.⁸³ לעומתו הניגון הפאן-חסידי שהתפרסם כהורה של החלוצים ולו חברו את הטקסט הפרודי 'שמעו נא חבריא והטו נא אוזן' התקצר בשל הוויתור על החזרות הפנימיות בעוד המבנה של שלושת החלקים נשאר כשהיה.⁸⁴

מקרה מיוחד הוא השיר 'מי הם הבחורים' (ובגרסאות אחרות 'מי הן הבחורות', 'מי הן הילדות', 'מי הן הכלות'), אחד מ'שירי הרחוב' שהקלטתי מפי נחום כוכב מצפת ומפי יפה ויינשטיין ממטולה. השיר מבוסס על צלילי ניגון חסידי במתכונת הקלסית א-ב-ג-ב. הניגון קוצר פעמיים. בפעם הראשונה, כנראה בפי חלוצי העלייה השנייה, הפך הניגון 'להורה' בעלת שני חלקים (א-ב), שהושרה ללא טקסט. ה'הורה' הזאת בעלת שני החלקים התפרסמה בשתי גרסאות.⁸⁵ אך בפי המידענים בגליל, בתהליך התאמת הלחן לטקסט המאוחר, הושמט מן ה'הורה' החלק הראשון (ראו תווים, מס' 8א, חלק א) והטקסט הושר עם מה שנותר מהניגון, לאמור במנגינה בעלת חלק אחד (ראו שם, שם, חלק ב).⁸⁶

לציון מיוחד ראוי גם השיר של לוי קיפניס 'ציל, ציל, ציל'. לפי הפרסומים הלחין את השיר נחום נרדי. אולם הלחן של נרדי מבוסס על ניגון של חסידי סטולין 'לשושנת יעקב', אשר לו מבנה שכח למדי ברפרטואר החסידי: א-ב-ג-ד-ג.⁸⁷ בהתאמת הניגון למילות השיר, השאיר נרדי את הפראזה הראשונה ללא שינוי, קיצר את הפראזה השנייה והשלישית (ב ו-ג), השמיט את הפראזה הרביעית (ד) וערך את החומר המוזיקלי במבנה חדש: א-ב-א-ג-א-א-ב-א.

● כמחצית מן הלחנים של הקורפוס הנידון מבוססים על חומרים מן הרפרטואר החסידי אך לא זוהו כניגונים חסידיים – בשירים אלה חברו יחדיו דרכי עיבוד מגוונות והמצאות מקוריות, החל מעיבוד השומר על מרכיבים רבים של לחן ידוע ועד לקומפוזיציה מקורית, קרובה בסגנונה לניגון

83 ראו למשל: אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 87, מס' 1.
84 השיר פורסם ללא תווים. ראו: צרור שירים: שירי הנוער העובד והלומד, ליובל ה"50, גבע 1975, עמ' 8. לניגון ראו: שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 90, בהשוואה לזלמנוב, מס' 151. תודתי ליורם הרועה, חניך תנועת 'הנוער העובד', שהזכירני את מילות הפתיחה של השיר בריאיון שלא הוקלט בשנת תשס"ד.
85 שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 93; רוזובסקי (לעיל, הערה 1), מס' 55. גרסאות השיר ראו: הקלטה מס' Y 5679/13, 41 באוספי הפונותיקה. הניגון החסידי ראו: M.Y. Beregovskii, *Evreiskie Napevy Bez Slov*, Moskva 1999, no. 144. הניגון ועוד גרסה שלו יכללו במהדורה המתוקנת של ברגובסקי, אשר תראה אור בקרוב בהוצאת המרכז לחקר המוסיקה היהודית ובעריכתי: ראו שם, מס' 158 ו-158a.
86 גרסה מרחבת של השיר הגלילי רשם נתנון (לעיל, הערה 19), עמ' 27, מס' 51 (ראו: תווים, מס' 8ב); הלחן אצל נתנון מבוסס על הפראזה השנייה של המנגינה שרשם רוזובסקי (ראו: תווים, מס' 8א, חלק ב), אך הוא ארוך יותר בשל הקטעים החוזרים בו.
87 על השיר ראו לעיל, הערה 77; לניגון ראו: 'סטוצ'בסקי, ניגונים חסידיים, ניגונים לכל השנה, תל-אביב 1973, עמ' 3; זאב א' ארליך, 'אחת שתיים שלוש – ניגון חסידי סטולין', הצופה, י"א באדר תשס"א. המידע הנוגע לשיר הזה נמסר על ידי מר זאב ח' ארליך ופרופ' אליהו שליפר. תודתי לשניהם. גרסה של השיר איתרתי בגני הילדים, אך לא כאן המקום לפרט.

החסידי, אשר רק מוטיב אחד או שניים בה ניתנים לזיהוי ודאי. המפורסמים שבהם הם 'שאו ציונה נס ודגל' ושיר הילדים 'שימו שמן'. הבית הראשון של 'שאו ציונה נס ודגל' מבוסס על לחן שיש לו לפחות שני וריאנטים ברפרטואר החסידי. האחד הוא ניגון שבדחנים משתמשים בו לחרוזהם.⁸⁸ הווריאנט האחר מצוי בפראזה הראשונה של ניגון הריקוד הפאן-חסידי 'שאו שערים ראשיכם'. לבית השני של השיר אין כנראה שורשים ברפרטואר החסידי.⁸⁹ השיר 'שימו שמן' מבוסס על שתי פראזות – השלישית והראשונה – מתוך ניגון ריקוד של חסידי חב"ד בשם 'הוא אלהינו'.⁹⁰

לקבוצה זו שייכים גם השירים 'ואמרתם כה לחי',⁹¹ 'נחמו' ו'שושנת יעקב'.⁹² 'ואמרתם כה לחי' בנוי על מוטיבים מתוך שלושה ניגוני חסידים לל"ג בעומר: 'בר יוחאי', 'אמר רבי עקיבא', 'הללויה', הללו עבדי ה'.'⁹³ לעומת זאת השירים 'נחמו' ו'שושנת יעקב' מבוססים על מחרוזות המורכבות מניגונים ומחלקי ניגונים. אידלסון, כדרך בדחנים וליצנים שנהגו ליצור לכבוד פורים מין מחרוזות בצורת פוטפורי, התאים למילות השיר 'שושנת יעקב' ניגונים וחלקי ניגונים ממקורות שונים והרכיבם לשרשרת אחת. הפראזה הראשונה זהה לקטע הראשון של ניגון ריקוד פאן-חסידי.⁹⁴ הפראזה השנייה מעוצבת בסגנון חסידי מובהק אך טרם זוהתה. הפראזות למילים 'תשועתם היית לנצח' נראות כחיבור מקורי של אידלסון בסגנון פסידו-חסידי. הלחן למילים 'אשר ביקש לאבדי' מבוסס על הפראזה הראשונה של 'האטס מיר א גוטע נאכט' (שיהיה לכם לילה טוב), השיר החותם את החתונה ואת ליל ההילולה בל"ג בעומר אצל חסידי קרלין.⁹⁵ למילים 'ברוך מרדכי' התאים אידלסון את הקטע הראשון של ניגון ידוע פחות שחסידי ויו'ניץ שרים לזמר 'יום שבת קודש הוא' ב'טיש' ליל השבת של פרשת משפטים, וחסידי קוסון בארצות-הברית שרים לזמר 'ברוך ה' יום יום'.⁹⁶ המשפט האחרון של השיר, 'וגם חרבונו זכור לטוב', מותאם לשני הקטעים הראשונים של ניגון חסידי ידוע. גרסה נפוצה של הניגון, שונה במקצת מזו שבחר אידלסון ל'שושנת יעקב', שרו חלוצי העלייה השנייה בריקוד הרונדו.⁹⁷

88 ראו ש' אפשטיין, 'דניאל שפיל' בחסידות בובוב: ממחזה עממי לטקס פורימי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 143, דוגמה 2; על הבדחן בחברה החסידית ועל ניגוניו ראו: 'מזור', 'הבדחן בחברה החסידית: היבטים הסטוריים, חברתיים ומוסיקליים', דוכן: מאסף למוסיקה יהודית, טו (תש"ס), עמ' 41-80.

89 ראו: תווים, מס' 9; השיר העברי מובא לפי אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 52; הניגון החסידי לפי זלמנוב (לעיל, הערה 22), מס' 238. גרסה נוספת של הניגון החסידי ראו: מזור והידו (לעיל, הערה 78), עמ' 176, מס' 26. לשיר ראו גם: שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 31.

90 ראו: היידו ומזור (לעיל, הערה 22), עמ' 41, מס' 34.

91 ראו: רוזובסקי (לעיל, הערה 1), מס' 36; שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 135.

92 'נחמו' ראו: אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 24, מס' 38. 'שושנת יעקב' ראו: שם, עמ' 66, מס' 91.

93 ראו: היידו ומזור (לעיל, הערה 22), מס' 8, 10. הניגון השלישי, 'הללויה', הללו עבדי ה', טרם פורסם. בשלושת הניגונים ניכרת השפעת המוזיקה של עדות המזרח. מעניין שהשיר המעובד כולל את המילים הערביות 'כולו האדא משאן צדיק' (כל זה בזכות הצדיק), מילים שחסידי קרלין משלבים בין פסוקי הניגון 'הללויה', הללו עבדי ה'.

94 לפי ישעיה מ"פ רוטנברג, בנו של הרבי מקוסון בארצות-הברית וחתן במשפחת הרבי מספינקא בירושלים, בעל תפילה ומומחה לניגוני חסידים, בריאיון בירושלים 2003.

95 ראו: מזור, כליזמרים (לעיל, הערה 7), מס' 44.

96 כך למדתי מפי החסידים ישעיה מ"פ רוטנברג (לעיל, הערה 94), ובנימין הרטמן, חסיד ויו'ניץ שהיה במשך שנים מנצח מקהלת החצר בבני-ברק, בראיונות משנת 2003.

97 ראו: שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 102; ברגובסקי (לעיל, הערה 85, המהדורה המתוקנת בעריכת 'מזור'), מס' 160.

● לחניהם של כ־15 אחוזים מן השירים שבאוסף הוגדרו 'חשודים' – יש בהם כאלה שעורכי השירונים העידו על לחניהם שהם ממקור חסידי, ואחרים שלחניהם מעוצבים בסגנון חסידי מובהק; אך אלו גם אלו טרם אושרו כחסידיים על פי המקורות שבידי. בקבוצה נוספת יש שירים שזיקתם לרפרטואר החסידי אינה מוטלת בספק, אך לחניהם מעוצבים בסגנון זר, מוזר ומשונה בהשוואה לסגנונות המוכרים ברפרטואר החסידי המגוון.⁹⁸ את מזורותם אפשר לייחס לכמה גורמים: היותם ניגונים לא מוצלחים, או כאלה שהתגלגלו בפי מידענים לא דייקנים אשר עיוותו אותם במקצת וכך נרשמו מפייהם. אפשרות אחרת היא שהעיוותים והמזורות הם תוצאה של רישום שנעשה מן הוזכרון זמן ניכר אחרי ששמעו הרשמים את השירים. יש בשירים הללו מוטיבים מוזרים; פראזות, חלקי פראזות או מבנים מוזיקליים שחסר בהם חלק כלשהו; צירוף של מוטיבים או של חלקי פראזות או של פראזות שלמות שנראה כאילו לוקטו מניגונים שונים ונשזרו למנגינה אחת. כאלה למשל היו בעיניו של ישעיה משולם פייש רוטנברג שני ניגונים שרשם אידלסון.⁹⁹

● במהלך האיסוף של השירים והניגונים שיש להם זיקה למוזיקה החסידית מצאתי עשר מנגינות השייכות לרפרטואר הכליזמרים, אשר היה אחד מענפי המוזיקה שהחלוצים גדלו עליהם. ארבע מהן היו לשירים (אחת לשיר רועים), והנותרות נרשמו ללא מילים.¹⁰⁰ רוב מנגינות הכליזמרים קוצרו; שתיים אומצו ללא שינויים משמעותיים, ומנגינה אחת בקבוצה זו מבוססת על מוטיבים מתוך שלושה ניגונים מרפרטואר הכליזמרים. כמו כן מצאתי חמש מנגינות 'ליטאיות' – מהן מסורתיות, או שזמן חיבורן המשוער הוא המחצית הראשונה של המאה העשרים – שהיו שגורות בפי יהודי מזרח אירופה שלא היו חסידים. לכולן הותאמו או חוברו טקסטים שיריים.¹⁰¹

98 לחני שירים הוגדרו ניגונים מוזרים על פי שלושה מבחנים: בשלב הראשון ריכזתי את כל אלה שלמרות מזורותם נשמעו באוזני קרובים בסגנון למוזיקה החסידית. בשלב השני בחנתי אותם בכלי הניתוח המוזיקלי ההשוואתי. ואת אלה שעברו את הביקורת ההשוואתית השמעתי בשלב השלישי באוזני ישעיה מ"פ רוטנברג, אשר ידו רבה בסגנונות השונים של המוזיקה החסידית, ואשר ניתן בהבחנה דקה מן הדקה. לפי תגובתו וממצאי הניתוח ההשוואתי קבעתי אילו מהניגונים יסווגו זמנית כחשודים, עד שאמצא אישור להכללתם במדורים אחרים או להוצאתם מן הקטגוריה. כל הלחנים החשודים רוכזו במדור מיוחד. הניתוח המוזיקלי ההשוואתי של ניגוני המדור הזה יובא כחלק מן הניתוח המפורט של הקטגוריה שייכלל במאמר אשר נמצא בהכנה (ראו לעיל, הערה 73).

99 אידלסון, ספר השירים, תרפ"ב (לעיל, הערה 1), עמ' 91, מס' 10, ועמ' 93, מס' 13. בלשונו הבוטה הגדירים ישעיה מ"פ רוטנברג 'מישמאש', כלומר שירים שיש בהם 'תנועה [=מוטיב או פראזה קצרה] שהולכת לכאן ותנועה שניה שהולכת לשם'.

100 ראו למשל 'לחתונה הלכתי', נוי (לעיל, הערה 2), מס' 117 ו-111; 'שיר השיירה', נוי, שם, מס' 119 ו-111. ירמיהו רוזנצווייג (1905-1996), בן מנחמיה, חיבר ללחן של 'שיר השיירה' את הפזמון 'הגידו לי, היי, חברי המכובדים', ראו: 'רוזנצווייג, מלחמה – מנחמיה על חוף הירדן, תל-אביב 1989, עמ' 43-45. דוגמה למנגינת כליזמרים ששרו גם בתנועות הנוער ללא מילים ראו: H. Sapoznik & P. Sokolov, 'Tantz, Tantz, Yidelekh', The Compleat Klezmer, Cedarhurst, New York 1987, p. 66.

101 נזכיר שניים מן הידועים שבהם: (א) 'אני מאמין' (מילים: שאול טשרניחובסקי), ראו: אידלסון, ספר השירים (לעיל, הערה 1), עמ' 58. לפי אידלסון הלחן עממי; אך בישיבות ליטאיות היו מי שייחסוהו לר' אברהם אליהו קפלן משום ששרו אותו עם שירו של הרב קפלן 'שקעה חמה'; ראו: 'י' מזור, הלילות בכנען (תקליטור), ירושלים תשנ"ט, מס' 11. (ב) 'שרלה' – לחן לריקוד ה'שער' (ריקוד המספרים) אשר מוזהה לעתים כניגון של הכליזמרים. פחות ידועים הטקסטים שהותאמו לו: 'בואו נא כל אח ורע', המילים: אהרן אשמן, ושיר הרחוב 'בן גוריון ירקוד בלס', ראו: נוי (לעיל, הערה 2), מס' 107 ו-107א.

בבחינה חוזרת של הלקט שאספתי התעורר בי ספק אם כל השירים והלחנים שבלקט אכן הושרו בפי החלוצים. הספק נוגע לשלושים ואחד שירים וניגונים לפחות: תריסר מתוך השירונים של אידלסון, שניים שרוזובסקי העתיק כנראה מאידלסון ושבעה-עשר שנרשמו אצל רוזובסקי ונתנזון, ושלא נמצאו במקורות אחרים, בכתב או בעל-פה. הספק נובע מהמטרות שהציבו לעצמם עורכי השירונים, ושבו לידי ביטוי בהקדמות לשירונים. שפירא ביקש לקבץ את שירי החלוצים אנשי העלייה השנייה. אך אידלסון כלל בשירונים לא רק שירים שהיו שגורים בפי החלוצים וילידי הארץ ממשיכי דרכם, אלא גם מבחר שירים ששרו בימיו 'בארץ ישראל בבתי הספר ובפי העם',¹⁰² לאמור בפי בני עדות שונות וחסידים בכלל זה; אלה נמצאו בעיניו ראויים לשירה והוא קיווה להפיץ אותם בקרב הציבור הרחב.¹⁰³ השירון של רוזובסקי, שהופק ויצא לאור בתמיכת 'קרן קיימת לישראל',¹⁰⁴ יועד מלכתחילה להיות 'ספר-זמירות ארץ-ישראל' ממיטב שירתנו החלוצית העממית למן העלייה הביל"וית ועד העליות האחרונות,¹⁰⁵ אשר יכלול גם 'את מיטב השירה של העדות המזרחיות בארץ ואולי מקצת מן המנגינות הערביות המקובלות, מבחר השירים של ילדי בתי הספר ומבחר השירים של הנוער בגולה'.¹⁰⁶ ואילו נתנזון ציין כי הקובץ שלו כולל גם שירים המושרים בקרב הציבור האמריקני.¹⁰⁷ מכל השירים המוטלים בספק אציין במיוחד את ניגוני הדבקות שרשם אידלסון, ואשר לא הופיעו בשירונים אחריו. אני סבור כי ניגונים אלה לא הושרו בפי החלוצים ויורשיהם, ושהם נכללו בשירונים כדוגמאות למוזיקה חסידית שאידלסון חפץ ביקרה. שאר הלחנים המסופקים דורשים חקירה נוספת בטרם אפשר יהיה לקבוע אם הם משקפים מציאות שהייתה אם לאו.

התמלילים

כמחצית מתמלילי השירים הישראליים שריכזתי לקוחים מן המקורות. כלולים בהם פיוטים וקטעי פיוטים (כגון: 'והיא שעמדה', הפזמון של 'בר יוחאי נמשחת אשריך' ו'קרב יום', שהוא בית מתוך הפיוט 'ויהי בחצי הלילה'), קטעים ופסוקים מן המקרא (כגון: 'או תתענג על במתי ארץ', 'נחמו נחמו עמי') ומן התפילה (כגון: 'אתה אחד ושםך אחד', 'וטהר לבנו', 'ישמחו במלכותך'), קטעים מן המשנה והתלמוד ('אמר רבי עקיבא אשריכם ישראל', 'אם אין אני לי מי לי') וכיוצא באלה. רובם ככולם

102 אידלסון (שם), עמ' III.

103 אידלסון כלל בספרי השירים שלו גם שירים שחיבר להם לחנים משלו.

104 על תולדותיו של השירון ועל הגופים והאישים שהיו מעורבים בהכנתו ראו: בחוברת של שחר, תשנה (לעיל, הערה 2), עמ' 11-17.

105 שם, עמ' 12, הציטוט מתוך מכתב ההזמנה שנשלח למוזיקאים ולמשוררים שהיו אמורים להיות חברי המערכת של השירון.

106 שם, עמ' 13, הציטוט מתוך תכנית העבודה להכנת שירון, אשר סוכמה על פי הצעתו של רוזובסקי.

107 נתנזון (לעיל, הערה 19), עמ' 3.

אומצו על ידי החלוצים יחד עם הלחן החסידי המקורי. במחצית האחרת של השירים יש עשרה שירים לאומיים (כגון: 'בן לאמה הענייה', 'זאת הארץ', עשרה שירי ילדים ושירי ערש (כגון: 'חג פורים', 'שכב בנני', שמונה 'שירי רחוב' (ראו להלן, והערה מס' 115), שישה שירי חלוצים ושירי עבודה (כגון: לחברה, לחברה, לתורה ולעבודה)¹⁰⁸ ושבעה שירי ריקוד (כגון: 'הבה נרננה'; רוב שירי החלוצים ורוב שירי הריקוד ראויים להימנות לפי סגנונם עם 'שירי הרחוב'. מתוך ארבעה-עשר הנוותרים, שירים בודדים שייכים לסוגים אחרים (כגון: שיר המלחמה 'לגיל שר בהוד מלכות') ולצדם שירים שטרם הצלחתי לסווגם. רק לאחד מ'שירי הרחוב' ('בוקר בא לעבודה') יש קשר טקסטואלי רופף לפיוט החסידי שממנו לוקח הלחן. מילת הפתיחה של השיר זהה למילה האחרונה של הפזמון של הפיוט 'אודה לאל לבב חוקר ברון יחד כוכבי בוקר'.¹⁰⁹

רוב התמלילים השאולים מן הרפרטואר החסידי הם קצרים ביותר. הם מורכבים ממשפט, פסוק קצר או אפילו אמרה קצרה (למשל: 'וטהר לבנו לעבדך באמת'). בדיקת הקשר שבין הלחן למילים מעלה כי לחני הריקוד והשמחה אומצו בעיקר עם תמלילים קצרים. לעומת זאת רוב הטקסטים הארוכים קשורים לניגונים בעלי אופי מתון.

מוקדם עדיין להעריך את משמעות השינויים שחלו בתמלילים המקוריים בתהליך קליטתם. מכל מקום בידינו לפחות דוגמה אחת שאפשר לפרשה כשינוי על בסיס אידאולוגי. את הניגון החסידי 'הנני מוכן ומזומן' אימצו החלוצים מבלי לשנות את הלחן אך מן התמליל של הניגון הושמטו המילים 'לקיים מצות עשה'.¹¹⁰ נראה לי שמשפט זה עומד בסתירה ברורה לעקרונותיה של חברה שמרדה בקיום המצוות ולפיתח הושמט כוונה תחילה. על שינוי אחר, אקטואלי, שעוקר מן הטקסט המקורי את משמעותו הדתית, סיפר מנשה רבינא. במקום 'ברוך אלהינו שבראנו לכבודו' שרו חלוצי העלייה השלישית: 'ברוך אלהינו שבראנו חלוצים'.¹¹¹ אולם אפשר שחילוף המילים נעשה כאן רק כדי להתאים את השיר למציאות, ולא דווקא מטעם אידאולוגי.¹¹²

108 על אודות השיר וגרסאותיו ראו להלן, הערה 113.

109 'בוקר בא לעבודה' ראו: שפירא (לעיל, הערה 9), מס' 70; שנברג (לעיל, הערה 1), עמ' 43.

110 שנברג מביא גרסה עם הטקסט המקורי המלא, שנברג (שם), עמ' 118. ברם, לתנועות הנוער השיר הגיע בלי המילים 'לקיים מצות עשה'. ראו למשל הקלטתו בפי וקני תנועות 'מתנות העולים' בשנת 1990, הפונותיקה הלאומית, Y 5752/2; וכן: H. Coopersmith, *Songs of Zion*, New York 1942, p. 141.

111 מ' רבינא, 'סוללי הדרך לזמר הישראלי', ארו (לעיל, הערה 5), עמ' 845. השיר נרשם אצל גוי (לעיל, הערה 2), עמ' 217, מס' 95, מכתבתו של יעקב צדקוני ויש בו נימה של הומור ופרודיה. דוגמה אחרת היא 'שיר המעלות בשוב ה' בלחן לא חסידי, שנמנה עם שירי העלייה השנייה והשלישית, ושהושר בערים ובמושבות ושרד בתנועות הנוער ובחוגים הציוניים-הדתיים. בהפיכתו לשיר ציוני שונו המילים אך במעט: הפתיחה, 'שיר המעלות', הושמטה, ובמקומה חוזרות המילים 'בשוב ה' כדלהלן: 'בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים', ראו: קושניר (לעיל, הערה 14), עמ' 153; גוברין (לעיל, הערה 5), עמ' 191. ספק אם השינוי נעשה על רקע אידאולוגי. ייתכן שחלוצים שומרי מסורת הרגישו שלא בנוח לשיר פרק זה מחוץ להקשרו הדתי, אך לא רצו לוותר על טקסט שביטא יותר מכול את ההגשמה של כיסופי הגאולה. ועל ידי השינוי הזה הפכו את מזמור התהלים לשיר.

112 דוגמה מובהקת לשינוי טקסט על בסיס אידאולוגי ראו: שפרן (לעיל, הערה 2), עמ' 92 בשירים של קיפניס ואדל: המילים 'שמע קולנו אל שמים ותן לארץ גשם מים' שונו על ידי מורה במשמר העמק ל'גשם גשם משמים, גשם גשם גשם מים'.

לידתו של זמר חסידי-חלוצי

איננו יודעים כמעט דבר על הנסיבות שבהן נתחברו שירי החלוצים שכמה מהם סקרתי לעיל, שינקו מן המוזיקה החסידית. העדויות על כך מועטות ביותר, בפרט במה שנוגע ל'שירי רחוב'. שמואל נבון סיפר כי המילים של השיר 'ארצה עלינו' עלו במחשבתו בשנת 1928, בדרכו לעין-חרוד אחרי כנס 'קול האדמה', שהתקיים לרגל גאולת אדמות שלושת העמקים – עמק יזרעאל, עמק חפר ועמק זבולון; הוא ישב בעגלה וצפה על שדות חרושים וזרועים בטרם קציר. וכאשר התלבשו הרהוריו במילים התנגנו אלה בניגון שעלה מנבכי זיכרונו, לאמור: 'עלינו, ארצה עלינו; כבר חרשנו וגם זרענו אבל עוד לא קצרנו'.¹¹³ אך בדרך כלל אין בידינו אלא להציע השערות באשר לאופן חיבורם של השירים. דומה שהן ברגעי מצוקה והן בשעות של קורת רוח נתנה המורשת המוזיקלית החסידית לחלוצים מסגרת משותפת להביע בה את רגשותיהם. וכך נמצאו ביניהם מי שהלבישו את המילים האקטואליות בניגונים חסידיים, והניגונים הללו, שהיו מוכרים לרבים, הקלו על החלוצים שיהיו השירים שגורים בפה. שירים כאלה יכלו להתחבר בנסיבות שונות, אם מתוך שמחה והתרוממות רוח ואם כדי להתגבר על הייאוש; בעת העבודה או בדרך אליה, בשעת ארוחה משותפת, באסיפות המוניות, ויותר מכל בשעת הריקוד.¹¹⁴ מן החברה בה נוצרו – התגלגלו השירים אל קבוצות אחרות ואל החברה העירונית, ובמהלך נדודיהם היו ששינו את מילותיהם. כך נוצרו גרסאות חלופיות שכמה מהן מצאו דרכן גם אל עורכי השירונים, יחד עם אותם שירים שזכו לתפוצה של ממש, וכך נשתמרו בידינו.¹¹⁵

שער השירון של שמואל נבון המאיר בידי אריה נבון

סיכום

המתיישבים החדשים בארץ-ישראל מימי העלייה השנייה ואילך, דתיים כחילונים, שאבו מושגים מן החברה החסידית, אימצו פרטים מן ההווי החסידי, השתמשו בדפוסי לשון מן ההגות החסידית, ושרו

113 עדות המחבר בתכנית הרדיו 'נתיב הזמר', בעריכת גיל אלדמע ואהוד מנור, במרס 1991. תודתי לד"ר טלילה אלירם על המידע הזה.

114 על משקלם הסטטיסטי של ניגוני השמחה והריקוד ראו לעיל, עמ' 111-112, לפני הערה 66. בהודמנויות כגון אלה אפשר שנתחברו שירי ריקוד כגון 'אנו באנו ארצה', אשר הושר לראשונה בועידת היסוד של ההסתדרות (ראו: קושניר [לעיל, הערה 14], עמ' 208; וראו: רבינא, 1930 [לעיל, הערה 1], עמ' 7), 'נרננה ונשמחה' (ראו: שנברג [לעיל, הערה 1], עמ' 126) והשיר 'לחברה, לחברה, לתורה ולעבודה' עם שתי הנוסחאות הקדומות (נבון [לעיל, הערה 63], עמ' 11; שנברג, שם, עמ' 19), שמאוחר יותר, בשימוש תנועות הנוער השתנו לילעבודה, למלאכה, לקיבוץ ולהכשרה.

115 דוגמאות לגרסאות חלופיות: 'מי הם הבחורים', 'מי הן הבחורות', 'מי הן הילדות', 'מי הן הכלות', ראו לעיל, ליד הערה 85. ללחנו של 'חג פורים' שרו גם שלושה 'שירי רחוב': 'יו-ל-לה, יו-ל-לה, מה נעשה בלי עבודה', 'הוצצה, הוצצה, פצצה התפוצצה', 'מה קרה, מה קרה נשברה הקערה'; ראו לשיר זה לעיל, עמ' 116 והערה 77. כן הצטבר אצלי מידע על גרסאות טקסטואליות של 'אל יבנה הגליל', כגון 'אל יבנה השומרון', או בשינוי המילה הראשונה ל'פלוגי יבנה הגליל', כפי שהיה במותו של טורנר, ראו לעיל, ליד הערה 50.

בדבקות חסידית ניגונים שהביאו עמם מארצות מוצאם או ששמעו בארץ מפי יהודים מן 'היישוב הישן'. חלק מהניגונים הונחלו לדורות הבאים, ובמשך השנים השתלבו בענפי רפרטואר השירים הארץ-ישראלי והישראלי, למרות ההתנגדות העקרונית לרפרטואר החסידי שצמחה במגזר השמאלי ביותר של הציונות הסוציאליסטית, ושמנעה לעתים הנחלתם של ניגונים אלה לדור הצעיר. חלק מהניגונים נקלטו בחברה החדשה ללא שינוי מוזיקלי או טקסטואלי והיו לנכסי צאן ברזל של הזמר העברי. היו ניגונים שמשך חייהם היה קצר והם נפלטו מהרפרטואר החי. אחרים עברו תהליכי שינוי מסוגים שונים. יש שינויים שמקורם ביצירות של הקולטים, ויש שינויים שנבעו מאי התאמה של הניגונים המקוריים לצרכים או לאידאולוגיה של החברה החדשה. אין ספק כי ההשפעה של הרפרטואר החסידי על השירים העבריים באה לידי ביטוי גם בהלחנה המקורית. סממנים של המוזיקה החסידית היו למרכיבים חשובים בלחנים ישראליים מקוריים רבים.¹¹⁶ סוגיה זו טרם מוצתה במחקר, ועוד רבה עבודת האיסוף של שירים שעקבות השפעתו של הרפרטואר החסידי ניכרים בהם. התקדמות המחקר וסריקת שירונים נוספים שהתפרסמו בשנות השלושים והארבעים יאפשרו לאשש את תוקפם של הממצאים והמסקנות הנוגעים לרפרטואר השירים של אנשי העלייה השנייה והשלישית – הן כשלעצמו והן בהשוואה לשאר העליות – ואף יסייעו לבחון את תפוצתם של השירים הללו בחברה העירונית ולקבוע את משקלם היחסי ברפרטוארים של תנועות הנוער השונות.

סוגיית הטמעתו של הניגון החסידי בזמר הארץ-ישראלי בראשיתו היא רק אחד הפנים של תקופת המעבר מן השלב שבו ניסתה כל קבוצת עולים לשמור על נכסים מוזיקליים שהביאה עמה מן הגולה, אל' השלב שבו התגבש רפרטואר ארץ-ישראלי חדש שהיה משותף לשכבות רחבות ביישוב. השפעות שונות מבית ומחוץ דחקו בתקופה זו חלק מן הנכסים שהביאו קבוצות העולים השונות אל מחוץ לרפרטואר, ועזרו לחלק הנותר להתמוזג ברפרטואר הארץ-ישראלי החדש, יחד עם נכסים מוזיקליים מקוריים ועם כאלה אשר הממסד הציוני חפץ ביקרם (כגון שירים מתורגמים מן המוזיקה האמנותית האירופית). מן הממצאים מתברר כי גורל הניגונים החסידיים שפר מזה של כל קבוצת שירים עממיים אחרת, אפילו מקבוצת השירים הרוסיים שזכו להתאזרח בחברה החדשה ואף להשפיע על הליבה של הזמר הארץ-ישראלי החדש. ונראה שכך אירע בשל אותם החלוצים ממוצא חסידי שמילאו תפקידים מרכזיים בקבוצות העבודה וביישובים, ושסחפו בהתלהבותם את חבריהם ומכריהם, ובכך הקנו לניגונים החסידיים בלא משים חשיבות יתר על קבוצות אחרות של לחנים ושירים. מאליה עולה השאלה אם קליטתם של הלחנים הרוסיים ברפרטואר השירים הארץ-ישראלי נתמכה אף היא על ידי אישים כריזמטיים מקרב החלוצים ואם זמנה חופף לימים הראשונים של חדירת הזמר החסידי. אך מעל לכול עולה התהייה באיזו מידה השפיעה החברה החסידית על אנשי ההתיישבות החדשה ודרכם על החברה הישראלית בכללותה, ובאילו תחומים תרבותיים וחברתיים ניכרת השפעה זו בגלגוליה השונים בחברה הישראלית דהיום.

116 הדבר בולט ביותר בשירים נוספים של נבון, שרוכזו בקובץ 'ארצה עלינו' (לעיל, הערה 63).

נספח: לגלגוליו של הניגון 'לא אמות כי אחיה' עם הפזמון 'הי דונאי, דונאי'

המידע הנוגע לוואריאנטים הישראליים של השיר הזה התקבל ממקורות שונים. הוא אינו מושלם ויש מקום להשלימו על ידי ראיונות עם מידענים נוספים. מכל מקום, אין ספק שבסמוך למלחמת העצמאות ולאחריה שרוהו בתנועות הנוער, ולפחות ב'מחנות העולים', 'הנוער העובד', 'השומר הצעיר' ושבטי תנועת הצופים, בגרסאות שונות. התיארוך המוקדם ביותר לשיר נקבע על ידי אליהו הכהן. הוא ציין שבתחילת שנות השלושים שרו אותו ביבנאל ובכפר תבור. דוד שחם זכר ששרוהו בתנועת 'השומר הצעיר' בשנת 1933 או 1934. פרופ' מנשה הראל, מוקני תנועת 'מחנות העולים', וממייסדי קיבוץ מעוז חיים סיפר שהוא וחברו עזרא כדורי שמעו את השיר בשנת 1938, בחתונתו של חבר הקיבוץ עם בת מצפה אשר בגליל התחתון, שהתקיימה במצפה שבגליל. משם הביאוהו השניים לקיבוץ, לתנועת 'מחנות העולים' בהיותם מדריכים שם ומשם – לפלמ"ח. על כך הוסיף אליהו הכהן שבפלמ"ח השיר נמנה עם שירי ה'הורה' המלהיבים. למיטב זכרונו של הראל השיר פתח במילים המקראיות. לא באלה שבגרסה המקורית אלא בפסוקים שאחריהם, ואליהם נוספו מילים אקטואליות, כדלקמן:

זה השער לה', הי דונאי דונאי / צדיקים יבואו בו, הי דונאי דונאי / אני לדודי
ודודי לי, הי דונאי דונאי / שתו כוס יין ותנו גם לי, הי דונאי דונאי.

בהמשך שרו את המילים גם בערבית:

הדיא אל-באב לה אללהי, הי דונאי דונאי / צאלחין איג'ו פי הי, הי דונאי דונאי /
אנא לעמי ועמי לי, הי דונאי דונאי / תשרבו עאראק ועדוהו לי, הי דונאי דונאי.

הראל זכר גרסה נוספת עם חרוז אחר אשר מבוסס על הטקסט המקורי. הוא וכדורי שרו גרסה זו עם שינויים בפזמון כדלהלן:

אני לדודי ודודי לי, הי יין יין / תשתו משקה ותנו גם לי, הי יין יין / יסור תיסרני,
הי יין יין / אך למוות אל תתנני, הי יין יין / זה השער לה', הי יין יין, צדיקים יבואו
בו, הי יין יין, וכו'.

וגם את אלה תרגמו לערבית. וכדי להרבות את השמחה יודעי אידיש שבין החברים גם שרו את החרוזים ביידיש.

מידענים צעירים יותר ילידי שנות השלושים, מהם ששמעו אותו בתנועת 'הנוער העובד' ובשבטי תנועת הצופים (יורם הרועה, משה [מושיקו] אלישע, אורי פלד, אלכסנדר הדר), מהם שפגשוהו במסגרות אורחיות אחרות (שלום כהן ויעקב כהן מירושלים), זכרו שהשיר פתח ב'אני לדודי ודודי לי' עם מילים קצת שונות בתרגום הערבי: 'האלי', במקום 'עמי', 'ועתיני' במקום 'ועדוהו'. השניים האחרונים גם הוסיפו לשיר את החרוזים בספניולית, בצרפתית, באנגלית וביידיש רצוצה. לפי הנ"ל ועדויות נוספות שרו את השיר בשנות הארבעים והחמישים של המאה, ובראשית שנות השישים שרוהו גם בצבא ההגנה לישראל עם בתים נוספים.